

Затверджено Міністерством освіти і науки
України для використання
у вищих навчальних закладах

ПРАВознавство

Базовий підручник
для студентів
вищих навчальних закладів

ПРАВознавство

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів
вищих навчальних закладів

Харків
«Фоліо»
2014

УДК 34
ББК 67.9(4УКР)
П68

Затверджено Міністерством освіти і науки України
як підручник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1/11-17373 від 13.11.13)

Громадська рада:

*В. С. Бакіров, Ю. Я. Бобало, А. Г. Величко, В. В. Грабко,
Л. В. Губерський, І. М. Коваль, Р. О. Крижанівський,
П. М. Куліков, А. А. Мазаракі, О. А. Мінаєв, М. В. Поляков,
Д. В. Табачник (голова), В. Я. Тацій, Ю. В. Холін (відповідальний
секретар), С. М. Шкарлет*

Рекомендовано до друку:

Рішенням Вченої ради Національного університету
«Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»
(протокол № 5 від 29 січня 2013 р.)

Рецензенти:

В. О. Процевський, доктор юридичних наук, професор, директор Інституту економіки і права Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди;

В. І. Борисов, професор, директор Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України.

Авторський колектив: Богачова Л. Л., Жернаков В. В., Прилипко С. М., Кучерявенко М. П., Шульга М. В., Борисова В. І., Яроцький В. Л., Задихайло Д. В., Кушніренко О. Г., Котюк І. І., Костенко О. Б., Котенко Т. В., Лепех С. М., Коссак В. М., Ківалов С. В., Додін Є. В., Туляков В. О., Долежан В. В., Полянський Ю. Є.

Художник-оформлювач *О. Д. Кононученко*

ISBN 978-966-03-6568-1

© Колектив авторів, 2014
© О.Д. Кононученко, художнє оформлення, 2014

ЗМІСТ

Передмова	9
-----------------	---

Розділ I ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА (Л. Л. Богачова)

<i>Глава 1.</i> Походження держави і права	11
1.1. Публічна влада і нормативне регулювання в первісній общині	11
1.2. Причини і шляхи виникнення держави і права	15
1.3. Теорії походження держави і права	20
Контрольні запитання	26
<i>Глава 2.</i> Держава: основні поняття	26
2.1. Поняття та ознаки держави	26
2.2. Функції держави	29
2.3. Форма держави	31
2.4. Механізм (апарат) держави	35
2.5. Громадянське суспільство і держава	39
2.6. Правова соціальна держава	40
Контрольні запитання	43
<i>Глава 3.</i> Право: основні поняття	43
3.1. Поняття та ознаки права	43
3.2. Право в системі соціальних норм. Право і мораль	47
3.3. Поняття і класифікація норм права	48
3.4. Система права. Загальна характеристика галузей права України	50
3.5. Джерела права	53
3.6. Закони і підзаконні нормативно-правові акти	55
3.7. Правосвідомість і правова культура	60
Контрольні запитання	62
<i>Глава 4.</i> Реалізація права	63
4.1. Правові відносини	63
4.2. Правомірна поведінка. Правопорушення	67
4.3. Юридична відповідальність	69
4.4. Законність і правопорядок	71
Контрольні запитання	72
Основні терміни та поняття	73

Розділ II КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

<i>Глава 5.</i> Конституційне право — провідна галузь національного права України (І. І. Котюк)	75
5.1. Поняття і загальна характеристика конституційного права та конституційно-правових відносин	75

5.2. Загальна характеристика конституції як джерела права . . .	79
5.3. Історичний аспект розвитку українського конституціоналізму та передумови прийняття і загальна характеристика Конституції України	81
5.4. Основні етапи розвитку української державності	87
5.5. Державні символи України	94
5.6. Державний лад України	97
5.7. Політика України у сфері використання мов	99
5.8. Національна політика України	100
5.9. Міжнародні відносини України	103
Контрольні запитання	105
<i>Глава 6. Конституційно-правові засади правового статусу людини і громадянина (О. Г. Кушніренко) . . . . .</i>	<i>106</i>
6.1. Поняття основних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина	106
6.2. Єдність і відмінність понять «людина», «особистість», «громадянин»	109
6.3. Конституційно-правові засади громадянства України . .	110
6.4. Система та зміст конституційних прав, свобод і обов'язків людини та громадянина	112
6.5. Міжнародні стандарти в галузі прав людини	115
6.6. Конституційне закріплення права на освіту	116
6.7. Право громадян на об'єднання в політичні партії та громадські організації	117
6.8. Право громадян на свободу світогляду та віросповідання	119
6.9. Конституційний обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності. Поняття загального військового обов'язку	120
6.10. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини	121
Контрольні запитання	123
<i>Глава 7. Конституційні інститути демократії в Україні (І. І. Котюк) . . . . .</i>	<i>124</i>
7.1. Поняття і форми здійснення народного суверенітету та суверенітету держави	124
7.2. Референдум в Україні	126
7.3. Поняття і загальна характеристика виборчої системи	128
Контрольні запитання	142
<i>Глава 8. Органи державної влади в Україні (О. Г. Кушніренко) . . .</i>	<i>142</i>
8.1. Конституційний принцип поділу державної влади	142
8.2. Система органів державної влади за Конституцією України	144
8.3. Конституційний статус і функції Верховної Ради України	145
8.4. Питання, які визначаються (встановлюються) виключно законами України	147
8.5. Вибори народних депутатів України	148

8.6. Конституційний статус народних депутатів України	150
8.7. Рахункова палата	151
8.8. Конституційний статус Президента України	152
8.9. Рада національної безпеки і оборони України	155
8.10. Конституційний статус Кабінету Міністрів України	155
8.11. Центральні органи виконавчої влади в Україні	157
8.12. Місцеві органи виконавчої державної влади	158
8.13. Конституційний Суд України	160
Контрольні запитання	161
<i>Глава 9. Конституційно-правові засади територіального устрою України (О. Б. Костенко) . . . . .</i>	<i>162</i>
9.1. Поняття державно-територіального устрою	162
9.2. Форми державно-територіального устрою	163
9.3. Адміністративно-територіальний устрій України	168
Контрольні запитання	169
<i>Глава 10. Конституційно-правові засади місцевого самоврядування в Україні (Т. В. Котенко) . . . . .</i>	<i>169</i>
10.1. Поняття місцевого самоврядування	169
10.2. Принципи місцевого самоврядування	171
10.3. Система місцевого самоврядування в Україні	174
10.4. Конституційні основи місцевого самоврядування	176
10.5. Поняття та види функцій місцевого самоврядування	179
10.6. Форми реалізації функцій місцевого самоврядування	182
10.7. Гарантії місцевого самоврядування	183
Контрольні запитання	186
Основні терміни та поняття	186

Розділ III ОКРЕМІ ГАЛУЗІ ПРАВА

<i>Глава 11. Основи трудового права (В. В. Жернаков) . . . . .</i>	<i>188</i>
11.1. Трудове право як самостійна галузь права	188
11.2. Джерела трудового права	192
11.3. Трудовий договір	193
11.4. Робочий час і час відпочинку	209
11.5. Оплата праці	213
11.6. Трудова дисципліна	215
11.7. Матеріальна відповідальність	216
11.8. Охорона праці	218
11.9. Трудові спори	221
Контрольні запитання	225
Основні терміни та поняття	226
<i>Глава 12. Основи законодавства про соціальний захист і охорону здоров'я (С. М. Прилипко) . . . . .</i>	<i>227</i>
12.1. Право на соціальний захист	227
12.2. Організаційно-правові форми і види соціального забезпечення	234
12.3. Загальнообов'язкове державне пенсійне страхування	242

12.4. Поняття та загальна характеристика спеціального пенсійного забезпечення	250
12.5. Пенсійні виплати за рахунок коштів накопичувальної системи пенсійного страхування	263
12.6. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання	271
12.7. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності	275
12.8. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття	276
12.9. Державні соціальні допомоги	279
12.10. Соціальні послуги	284
12.11. Соціальний захист осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи	291
Контрольні запитання	296
<i>Глава 13. Основи фінансового права (М. П. Кучерявенко) . . . . .</i>	<i>297</i>
13.1. Фінансове право: предмет, метод, система	297
13.2. Правова природа фінансового контролю	301
13.3. Правове регулювання бюджетних відносин в Україні	306
13.4. Податкове право в системі фінансового права	313
13.5. Зміст валютного регулювання	316
Контрольні запитання	319
Основні терміни та поняття	319
<i>Глава 14. Основи екологічного та земельного права (М. В. Шульга) . . . . .</i>	<i>320</i>
14.1. Основи екологічного права	320
14.1.1. Поняття, предмет і метод екологічного права	320
14.1.2. Об'єкти та суб'єкти екологічного права	323
14.1.3. Загальна характеристика законодавства про охорону навколишнього природного середовища	325
14.1.4. Природоресурсові кодекси і закони України	328
14.1.5. Право власності на природні ресурси	330
14.1.6. Право природокористування	332
14.1.7. Особливості оренди природних ресурсів	334
14.1.8. Відповідальність за порушення екологічного законодавства	336
Контрольні запитання	340
14.2. Земельне право	342
14.2.1. Земельне право та земельні правовідносини	342
14.2.2. Земельний кодекс України — джерело земельного права	343
14.2.3. Склад та цільове призначення земель України	345
14.2.4. Права на землю	347
14.2.5. Приватизація земельних ділянок	349
14.2.6. Правові засади ринкового обігу земельних ділянок	351
Контрольні запитання	353
Основні терміни та поняття	354

<i>Глава 15. Основи цивільного права (В. І. Борисова,</i>	
<i>В. Л. Яроцький)</i>	355
15.1. Цивільне право як галузь права	355
15.2. Фізичні особи як учасники цивільних правовідносин	359
15.3. Опіка та піклування	364
15.4. Юридичні особи як учасники цивільних правовідносин	367
15.5. Об'єкти цивільних прав	370
15.6. Строки та терміни в цивільному праві	376
15.7. Право власності	380
15.8. Цивільно-правова відповідальність	385
15.9. Загальні положення про правочини. Односторонні правочини та договір	387
15.10. Спадкове право	390
Контрольні запитання	396
Основні терміни та поняття	398
<i>Глава 16. Основи сімейного права України (С. М. Ленех)</i>	400
16.1. Поняття сім'ї. Предмет сімейного права	400
16.2. Джерела правового регулювання сімейних відносин	402
16.3. Шлюб. Недійсність шлюбу	404
16.4. Права та обов'язки подружжя	408
16.5. Припинення шлюбу	412
16.6. Права та обов'язки батьків та дітей	414
16.7. Влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	421
Контрольні запитання	427
Основні терміни та поняття	429
<i>Глава 17. Основи господарського права (Д. В. Задихайло)</i>	430
17.1. Господарське право як галузь права	430
17.2. Господарське законодавство.	439
17.3. Суб'єкти господарювання	442
17.4. Господарські товариства	448
17.5. Майнова основа господарювання	453
17.6. Державне регулювання господарської діяльності	456
Контрольні запитання	458
Основні терміни та поняття	459
<i>Глава 18. Основи житлового законодавства (В. М. Коссак)</i>	459
18.1. Житловий фонд. Надання житлових приміщень	459
18.2. Приватизація та інші способи реалізації права на житло	474
18.3. Відповідальність за порушення житлового законодавства	479
Контрольні запитання	483
Основні терміни та поняття	483

<i>Глава 19. Основи адміністративного права (С. В. Ківалов)</i>	484
19.1. Адміністративне право: поняття і система	484
19.2. Державне управління і виконавча влада	486
19.3. Державна служба: поняття, види та принципи	489
19.4. Поняття адміністративної відповідальності	492
19.5. Адміністративне правопорушення, його склад	495
19.6. Види адміністративних стягнень	500
19.7. Загальні правила і строки накладення адміністративних стягнень за адміністративні правопорушення	505
Контрольні запитання	508
<i>Глава 20. Основи митного права (Є. В. Додін)</i>	509
20.1. Предмет і поняття митного права	509
20.2. Митні органи України	516
20.3. Митний контроль	518
20.4. Відповідальність за порушення митних правил	521
Контрольні запитання	524
<i>Глава 21. Основи кримінального права (В. О. Туляков)</i>	525
21.1. Кримінальне право як галузь права	525
21.2. Кримінальний закон	530
21.3. Поняття й ознаки злочину	535
21.4. Кримінальна відповідальність та її підстави	543
21.5. Склад злочину	548
21.6. Обставини, що виключають злочинність діяння	559
21.7. Закінчений та незакінчений злочин. Добровільна відмова при незакінченому злочині	564
21.8. Співучасть у вчиненні злочину	565
21.9. Покарання	576
Контрольні запитання	591
<i>Глава 22. Судуострій (В. В. Долежан)</i>	594
22.1. Судова система	594
22.2. Юрисдикція Конституційного Суду України	599
22.3. Цивільна юрисдикція	603
22.4. Адміністративна юрисдикція	607
22.5. Юрисдикція господарських судів	610
22.6. Правосуддя у кримінальному судовому провадженні	612
Контрольні запитання	616
<i>Глава 23. Прокуратура, інші правоохоронні органи та адвокатура (Ю. Є. Полянський)</i>	617
23.1. Організація і функції прокуратури	617
23.2. Інші правоохоронні органи	625
23.3. Організація та завдання адвокатури	628
Контрольні запитання	634
Авторський колектив	635

ПЕРЕДМОВА

Конституція України проголошує, що Україна — суверенна, незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Ідея правової держави — ідея сучасної епохи, послідовної демократизації суспільства. Вона сприяє розумінню вихідної, вирішальної ролі громадянського суспільства в історії людства та утвердженню соціальної цінності держави і права, котрі мають забезпечувати життєдіяльність суспільства.

У загальноцивілізаційному аспекті держава покликана бути публічною організацією, яка представляє народ країни і здійснює управління справами від його імені та в його інтересах. Держава — це суверенна політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних сил, яка має апарат управління і примусу, здатна робити свої веління загальнообов'язковими і виконувати як загальносоціальні, так і спеціальні функції тощо. Право такою ж мірою, як і держава, стає супутником громадянського суспільства, суспільним регулятором, відбиваючи уявлення суспільства про свободу та справедливість.

Сьогодні кожен громадянин розуміє актуальність та значущість процесу побудови громадянського суспільства та правової держави в Україні. Цей процес передбачає необхідність формування нового, вищого рівня правової свідомості та правової культури. Таким чином, великого значення набуває правове виховання, адже без глибоких знань права та законодавства, прав, свобод та обов'язків людини і громадянина стає неможливим еволюційний та ефективний розвиток жодного суспільства.

Зміни, що останнім часом відбуваються в соціально-економічній сфері, безпосередньо стосуються кожного громадянина нашої країни, тому потребують підготовки висококваліфікованих фахівців.

У підручнику викладено основні актуальні питання з теорії держави і права та провідних галузей українського законодавства, що дає можливість зрозуміти складні проблеми держави і права, конституційного процесу, державного будівництва та правового регулювання відносин у багатьох галузях суспільного життя, а також порядок та встановлені законодавством вимоги щодо захисту порушених прав.

Підручник підготовлено на основі чинного законодавства України та практики його застосування.

Розділ 1
ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Глава 1
ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

**1.1. Публічна влада
і нормативне регулювання в первісній общині**

Держава і право існували не завжди, а виникли на певному етапі розвитку людства. Їм передував первіснообщинний лад, який охоплював період від появи на землі людини (приблизно два мільйони років тому) до перших державних утворень (п'ять тисяч років тому). Найбільш ранньою формою об'єднання людей було первісне стадо (або праобщина) — початкова форма колективізму, викликана необхідністю захисту від зовнішнього середовища і спільним здобуттям їжі. З часом на зміну первісному стаду прийшла первісна родова община (рід) — колектив людей, об'єднаних кровно-родинними зв'язками, спільністю майна та праці. У спільній власності родової общини були земля, знаряддя праці, житло, а вироблені продукти розподілялися порівну між її членами. Відсутність додаткового продукту унеможливлювала використання чужої праці. Рівність соціального становища обумовлювала єдність інтересів, згуртованість членів роду, а також відповідні форми організації влади і управління справами первісної общини.

Джерелом і носієм влади була вся община, а способом реалізації — первісне самоврядування. Управління в родовій общині здійснювалося загальними зборами дорослих членів роду, які вирішували питання життєдіяльності роду і водночас виступали своєю судовою інстанцією, розглядали справи про релігійні злочини, вбивства з-поміж членів роду, спори між окремими особами. Збори обирали старійшину, воєнних вождів (для вирішення особливо важливих справ скликалися ради старійшин, вождів). Особливі функції виконували жерці (шамани). Будучи хра-

нителлями звичаїв і культових обрядів родової общини, вони значно впливали на поведінку первісних людей. Рід забезпечував захист своїх членів від зовнішніх ворогів за допомогою воєнної сили і звичаю кровної помсти. Примус був рідкісним явищем і проявлявся у вигнанні з общини, в осуді з боку старійшин, вождів, родичів. Таку організацію влади первісної общини за сучасною етнографічною термінологією називають потестарною (від *лат.* *potestus* — влада, могутність) владою. Вона ґрунтувалась на шануванні звичаїв і авторитеті старійшин, вождів, жерців, які не мали жодних привілеїв і виконували ті самі обов'язки, що й інші члени роду. За умов відсутності майнових розбіжностей, єдності інтересів та фактичної рівності членів первісної общини влада ще не потребувала особливого апарату управління і примусу, відокремленого від общини.

На пізніх етапах існування первіснообщинного ладу (епоха неоліту) основною його структурною одиницею стають братства (фратрії) і племена. Плем'я, як правило, мало свою територію, назву, мову, загальні релігійні й побутові обряди. В організації племінної влади (племінна рада, вождь племені) переважає принцип первісного народовладдя, проте чисельність органів влади поступово зростала, вони чимдалі більше відокремлювалися від общини і утворювали ієрархічну систему.

Тип соціальної влади, який існував на пізньому етапі розвитку первіснообщинного ладу, дістав у літературі назву «вождівство»¹ (від *лат.* *chiefdom*, *chief* — керівник, *dom* — панування, володіння). Вождівство складалося з групи общинних поселень, підпорядкованих центральному, найбільшому, у якому жив правитель (вождь)². Вождь організував контроль за перерозподілом власності, таких важливих ресурсів, як земля і вода, здійснював релігійні, воєнні, судові і нормотворчі функції. Для реалізації функцій вождя створюється підпорядкований йому «апарат управління» з поділом аристократії на управлінську, воєнну, жрецьку. Про-

¹ Див.: *Крадин Н. Н.* Вождество: современное состояние и проблемы изучения // Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности. — М., 1995; *Першиц А. И.* Вождество // Свод этнографических понятий и терминов. — М., 1986. — Вып. 1 та ін.

² Вождівства класифікують за видами діяльності на теократичні, воєнні, тропіко-лісові (див.: *Кашанина Т. В.* Происхождение государства и права. — М., 1999).

глядається тенденція до сакралізації персони верховного правителя, а рядові общинники все більше відчужуються від управління. Виникає конфлікт громадських і особистих інтересів: ще зберігаються органи общинного самоврядування (загальні збори, ради старійшин), що спираються на кровнородинні зв'язки, і водночас виокремлюються вожді, які намагаються створити воєнну, корпоративну організацію і підтримувати дисципліну за допомогою воєнних наказів. Вождистсько-корпоративна організація влади мала більш ефективні засоби примушування і насильства і здатна була за умов збільшення спільностей (союзи племен, етнічні групи, народності) і ускладнення соціальних відносин забезпечити єдиний порядок і нормальне функціонування таких об'єднань.

Упорядкування життя первісної общини здійснювалося за допомогою соціальних норм — загальних правил поведінки, на основі яких люди організовували спільну працю, розподіл продуктів, встановлювали процедури вирішення спорів, правила ведення міжплемінних війн, засади функціонування потестарних органів і т. ін. Єдині, загальні для всіх правила поведінки того періоду в літературі називають мононормами (від *грец.* *monos* — єдиний, *лат.* *norma* — правило)¹. Найчастіше вони мали форму табу (заборон)² — обов'язкових і незаперечних приписів надприродного походження, які супроводжувалися магічними санкціями і виступали важливим способом виховання людей, стандартизації їхньої поведінки.

Мононорми знаходили свій вираз у ритуалах, обрядах, міфах, звичаях тощо.

Історично першими видами соціальних норм були ритуали і обряди — правила поведінки, в яких акцент ставиться на зовнішній формі їх виконання і ця форма є строго канонізованою. Ритуали і обряди (наприклад, обряд ініціації) мали масовий характер і виконували регулятивну і виховну функції.

---

¹ Див.: *Першиц А. И.* Проблемы нормативной этнографии. Исследование по общей этнографии. — М., 1979; *Думанов Х. М., Першиц А. И.* Мононорматика и начальное право // Государство и право. — 2001. — № 9. — С. 85—91.

² Розрізняють такі види заборон, як заборони на кровозмішення, заборони на дії, заборони на слова, табу на людей, табу на предмети. Див.: *Фрезер Дж. Дж.* Золотая ветвь: исследование магии и религии. — М., 1980.

З виникненням мови з'являються міфи; вони передавали інформацію про те, як необхідно діяти в тих чи інших ситуаціях. Міфи — це перекази, розповіді про духів, богів, обожнюваних героїв, предків, у яких поєднувалися знання, художні образи, моральні приписи, релігійні уявлення. Міфологія виконувала пізнавальну (явища природи і суспільного життя виражалися в споглядально-образній формі), регулятивну (міфи мали нормативну, приписуючи частину, яка концентрувала досвід людства і доводила його до кожного члена общини), ідеологічну (міфи були керівництвом до дій, якого слід дотримуватися у стосунках з природою і людьми) функції.

Поступово основним засобом регулювання поведінки людей в умовах родового ладу стали звичаї — правила поведінки, які склалися історично, протягом життя декількох поколінь і набули всезагального характеру внаслідок їх багаторазового повторення. Звичаї характеризувалися тим, що:

- регулювали найбільш стійкі суспільні відносини, що склалися протягом тривалого періоду;
- відображали життєві закономірності, порушення яких загрожувало серйозними наслідками для людського роду;
- виражали інтереси всієї общини;
- не знали поділу на права і обов'язки;
- були частиною людської свідомості, передавалися з покоління в покоління, ставали стереотипом поведінки;
- виконувалися добровільно, в силу звички і внутрішнього переконання, не потребували для свого забезпечення жорстких санкцій.

Неспроможність первісних людей раціонально пояснити деякі явища природи, страх перед ними призвели до того, що вони починають пояснювати їх раціонально, через існування чогось фантастичного, божественного, надприродного. Люди вигадують собі божества і починають їм поклонятися, відправляти релігійні культи (в тому числі жертвопринесення). Таким чином, формуються правила поведінки, які регулюють відносини між людьми на основі їх релігійних уявлень (релігійні норми). З розвитком первісних вірувань відбувається перша в історії спеціалізація роду діяльності: з'являються шамани, жерці, знахарі, священнослужителі. Язичницька релігія виконувала компенсаторну функцію, тобто намагалася пояснити

людям незрозумілі для них явища. У подальшому вона набуває регулятивного значення.

З часом, коли люди навчилися оцінювати власні вчинки та вчинки інших людей, виникають норми первісної моралі — правила, засновані на уявленнях про добро і зло. Зміст моральних норм, їх дотримання пов'язувалися передусім з поділом усіх людей на «своїх» і «чужих». Людина не відчувала докорів сумління, якщо з її вини страждала людина, яка належала до «чужого» племені.

Отже, нормативне регулювання первісної общини було спрямоване на підтримку присвоювального способу господарювання, забезпечення згуртованості роду (племені), панування колективного над індивідуальним, гармонійне існування і відтворення людей у природному середовищі.

1.2. Причини і шляхи виникнення держави і права

Держава виникає внаслідок розкладання первіснообщинного ладу, поступового відокремлення від суспільства верстви вождів та наблжених до них, зосередження в них управлінських функцій, ресурсів влади та соціальних привілеїв. Як свідчить історична наука, перші держави утворились наприкінці IV — початку III тис. до н. е. на берегах Нілу, в долині Тигру і Євфрату, пізніше — в Індії, Китаї, у VIII — VI століттях сформувалися давньогрецькі міста-держави (поліси).

Важливою економічною передумовою формування держави став перехід людства від присвоювальної економіки до нового способу господарювання — виробничої економіки. Цей перехід у літературі називають «неолітичною революцією» (період пізнього неоліту). Удосконалення знарядь праці сприяло розвитку нових форм землеробства, виникненню окремого роду занять — кочового скотарства (перший суспільний розподіл праці). У ході подальшого розвитку первісної общини були відкриті метали, що стимулювало промислову, ремісничу діяльність (другий суспільний розподіл праці). Спеціалізація видів трудової діяльності привела до зростання її ефективності і продуктивності. Виробництво додаткового продукту створило сприятливі умови для регулярного товарообміну, яким спочатку займалися самі виробники, а з часом з'явилися професійні

торговці (третій суспільний розподіл праці). З цього моменту об'єктивно стає можливим утримання групи людей, які виконують суспільно значущі функції і не беруть участі в матеріальному виробництві (організатори виробництва, працівники інформаційних систем, систем контролю тощо). Управлінська праця поступово набуває самостійного значення.

Ускладнення економічних відносин обумовило соціальну диференціацію, майнове розшарування населення.

Родова община роздрібнюється на патріархальні сім'ї, які вже виступають власниками знарядь і продуктів праці. Колективна власність трансформується в групову, а потім — у сімейну.

Внаслідок введення заборони кровозмішення (інцести) упорядковуються шлюбні стосунки між родами, зростає кількість і щільність населення.

Відбувається перехід від кочового до осілого способу життя. Кровоно-родинні зв'язки замінюються сусідськими. Виникають округи, волості, які не збігаються з родоплемінними одиницями. Однією з перших форм територіального об'єднання людей стає місто-держава.

Перехід від родового ладу до держави прискорювався і завоюваннями одних народів іншими. Воєнна організація племен, яка спочатку захищала їх інтереси, починає шукати і завойовувати кращі території, вести загарбницькі війни. Це привело до зміцнювання влади воєнних вождів.

У різних народів світу процес виникнення держави відбувався по-різному, тож мав суттєві відмінності.

Розрізняють три основних шляхи (способи) виникнення держави:

1. *Виникнення східних держав.* У Єгипті, Вавилоні, деяких країнах Африки, Південної Америки, Океанії виникнення держави значною мірою було пов'язане з природно-кліматичними умовами. Поливне землеробство, характерне для народів цих країн, потребувало проведення значних суспільних робіт (будівництво, експлуатація, захист іригаційних систем і т. ін.) і обумовлювало необхідність існування самостійної публічної влади, групи посадових осіб, які виконують адміністративні функції («общинні чиновники»). Апарат держави формувався з органів управління родоплемінних об'єднань, а політичне панування було засноване на відправленні громадської функції, громадської посади.

Тут зберігались основні економічні і соціальні структури первісного ладу (земельна община, колективна власність, відсутність класів як груп людей, що розрізняються щодо засобів виробництва). Основними факторами виникнення держав, заснованих на так званому «азіатському» способі виробництва, були необхідність забезпечення земельними угіддями, водою, іригаційними спорудами та іншим вільних хліборобів-общинників; об'єднання для того значної кількості людей і територій, здійснення єдиного, централізованого керівництва суспільством.

2. *Виникнення античної державності.* Основними державотворними факторами у Давній Греції і Давньому Римі були послідовний розклад родової організації влади, перехід від колективної до приватної власності на землю, засоби виробництва, рабів, класовий розподіл населення. Саме так виникла держава Афіни. Це відбулося внаслідок двох політичних революцій — реформи Солона 594 року до н. е. (введена цензова конституція, майновий принцип доступу до управління суспільними справами) та реформи Клісфена 509 року до н. е. (через які відбувався територіальний розподіл населення, виникали різноманітні соціальні групи, ускладнювалися стосунки між ними). З'являються законодавчі та виконавчі органи, поліція, юстиція, військові контингенти, тобто складний державний апарат рабовласницької держави. У Давньому Римі процес формування держави ускладнювався боротьбою плебеїв (зайшого населення) з римською родовою аристократією проти патриціанської винятковості та привілеїв. На певний час у Римі були встановлені самоврядні порядки: рівноправність вільних громадян, можливість бути кожному водночас воїном і землевласником та інші. Але наприкінці II тисячоліття до н. е. загострюються внутрішні суперечності, які стимулюють розклад родоплемінного ладу і утворення держави.

3. *Виникнення держав Західної і Східної Європи.* У ході розкладу первісних відносин у більшості народів Західної і Східної Європи одразу виникає ранньофеодальна держава, яка характеризується феодальним землеволодінням, васальною службою, становою організацією суспільства, роздрібненістю суверенної влади. Так, історія Польщі свідчить про те, що виникнення кріпосництва і феодальних стосунків відбувалося тут суто економічним

шляхом, без проміжних ланок. Аналогічні процеси мали місце в Київській Русі. Головною формою державного впорядкування у східнослов'янських племен були князівства. Спочатку — племінні угруповання, на чолі яких стояли військові вожді — князі, що об'єднувалися у військові союзи, пізніше поряд з племінними утворювалися і територіальні князівства — «землі». Виникнення Франкської держави було прискорене завоюваннями варварами значних територій Римської імперії, що одразу показало неспроможність органів влади родоплемінного ладу забезпечити панування та управління на нових територіях і привело до формування держави ранньофеодального типу. Політична специфіка такої форми державності була наслідком поєднання структур влади, успадкованих від Римської імперії, з християнством і укладом життя германських племен.

Право виникає на етапі становлення державно-організованого суспільства як нормативний спосіб регулювання відносин між хліборобами-общинниками, скотарями, ремісниками. В подальшому відбувається закріплення норм у письмових джерелах. Перші письмові джерела права з'явилися приблизно в III—II тис. до н. е. в Месопотамії, Єгипті, Індії у формі агрокалендарів та інших спеціальних правил організації процесу праці й поділу її результатів. Водночас зароджується система преддержавних органів, які інформували людей про існування таких правил і контролювали їх виконання.

За умов ускладнення економічних відносин, спеціалізації праці, виникнення приватної власності, товарного виробництва та обігу соціальні норми первісної общини стали неспроможними встановити стабільні економічні зв'язки, обов'язкові для всіх передумови господарської діяльності, закріпити економічний статус товаровласників. Диференціація суспільства, поділ його на соціальні верстви (касти, стани, класи) з нерівним майновим та соціальним положенням і протилежними інтересами посилювали численні суперечності і конфлікти, вирішити які з допомогою існуючих звичаїв родової общини було неможливо. Відбувається і поступова еволюція свідомості людини, у неї формуються здібності розрізняти характер регулятивного впливу (заборони, дозволи, веління) і усвідомлювати необхідність обмеження свободи поведінки для

захисту своїх прав та інтересів. Перебування у стані постійного військового протистояння перешкоджало подальшому розвитку первісної общини і потребувало нових, більш ефективних нормативних регуляторів, здатних його припинити (пом'якшити) і забезпечити мирні сусідські взаємовідносини. Прагнення встановити єдиний порядок всередині нової спільності людей — населення, що заселяє певну територію, обумовлювало потребу в таких нормах, які б поширювали свою дію на всіх членів суспільства, мали загальнообов'язковий характер і супроводжувалися відповідними санкціями.

Виникнення права — тривалий історичний процес. Провісниками юридичного регулювання були звичаї і табу. Існували певні «контури» правосудної діяльності — на основі норм-звичаїв загальні збори і старійшини приймали відповідні індивідуальні рішення.

Розрізняють декілька шляхів (способів) формування права.

1. *Перетворення звичаїв, що склалися в первісній общині, на правові звичаї.* Правовим звичай стає тоді, коли він набуває мовчазного або офіційного схвалення держави і захищається нею, в тому числі з допомогою примусу. Держава неоднаково ставиться до різних звичаїв: вона санкціонує тільки ті з них, які узгоджуються з її політикою, загальними засадами життєдіяльності суспільства. Водночас з'являються такі, які закріплювали кастові привілеї вищих станів, обов'язки нижчих, правила купівлі-продажу землі, спадкове сімейне володіння землею і т. ін. Більшість правових звичаїв втілюються в писані тексти, на які можна було посилалися в обґрунтуванні своїх прав. Якщо раніше збереження звичаїв було привілеєм жерців, то тепер вони отримують підтримку державної влади. На основі правових звичаїв складається так зване звичаєве право.

2. *Формулювання судовими органами правових норм.* Жерці і верховні правителі, які здійснювали судові функції, закріплювали у своїх рішеннях ті звичаї, які відповідали новим умовам. Судові органи у процесі розгляду окремих спорів створювали правові прецеденти — рішення з конкретних справ, які в майбутньому набували нормативного характеру, ставали загальнообов'язковими при вирішенні аналогічних справ. Так, рішення преторів та інших магі-

стратів у Давньому Римі вважалися обов'язковими зразками для вирішення аналогічних справ, внаслідок чого склалася ціла система преторського права.

3. *Встановлення правових норм державною владою у формі законів, постанов, кодексів та інших нормативних актів.* Потреби правового регулювання вимагали вироблення і знання спеціальних понять, появи особливих механізмів, інститутів, таких як власність, позов, юридична особа, юридична відповідальність і т. ін., які були невідомі родовим звичаям. Вони знайшли своє закріплення в нормативних актах держави. Класовий поділ суспільства, боротьба різних соціальних груп за панівне становище сприяє політизації нормативних актів, на цій основі право стає способом управління суспільством. Нормативні акти збігаються з уявленнями влади про належну поведінку. Норми права, захищені на випадок порушення силою державного апарату, закріплюють майнову нерівність, привілеї для окремих груп населення, поділ на касти. Але водночас вони необхідні і для встановлення певного порядку суспільних відносин.

Розглянуті тенденції виникнення права наглядно проявилися в таких стародавніх юридичних пам'ятках, як Закони царя Хамурапі у Вавилоні, закони Солона у Давній Греції (594—593 рр. до н. е.), Закони XII таблиць у Римі (451—450 рр. до н. е.), «Салічеська правда» 496 р. в країнах континентальної Європи, Закони Етельберта 600 р. в англосаксонській правовій системі. Для «Руської правди» Ярослава Мудрого 1016 р. було характерне поєднання норм звичаєвого права, викладених в узагальненому вигляді судових прецедентів і деяких законодавчих положень.

1.3. Теорії походження держави і права

Виникнення держави і права — це складний, багатоаспектний процес. Формування держави і права відбувається в конкретно-історичних умовах, під впливом релігійних, природно-кліматичних, техніко-економічних, демографічних, антропологічних, психологічних та інших факторів. Розмаїття теорій, які намагаються пояснити причини виникнення держави і права, обумовлене суттєвими розбіжностями у світоглядних позиціях авторів концепцій, різним

розумінням сутності, функцій та соціального призначення держави і права, впливом відповідної історичної епохи, неможливістю абсолютного знання з цієї проблеми. Але кожна з теорій має певну пізнавальну цінність і сприяє відновленню більш достовірної картини генезису держави і права.

Теорії походження держави

Теологічна теорія (Тома Аквінський, XIII ст.). Вона пояснює походження держави волею Бога, відстоює її недоторканність, залежність від релігії, закликає до підкорення всіх державній владі. Теологічна теорія висувала ідеї непорушності й вічності і водночас залежності держави від божественної волі, яка знаходить свій вияв через релігійні організації. Особливого поширення вона набула в період середньовіччя для теоретичного обґрунтування необмеженої влади монарха, найбільш реакційних державних режимів, виправдання того, що будь-яке посягання на державу приречене на невдачу, оскільки влада вкладена в руки правителя Богом і покликана захищати благо всіх.

Патріархальна теорія походження держави (Р. Філмер, XVII ст.) подає її як продукт природного розвитку, результат поступового розростання сім'ї. В основі виникнення держави — природний потяг людей до взаємного спілкування. Для цього вони об'єднуються в сім'ї, кілька сімей складають рід (селища), а з селищ утворюється держава. Державна влада є продовженням батьківської влади в сім'ї, влади домовласника. Держава — це найвища форма політичного спілкування людей. Патріархальна теорія була спрямована на обґрунтування абсолютної влади царя, але виток її вона вбачала в тих формах сім'ї, де існувала необмежена влада глави сім'ї, патріарха.

Договірна теорія походження держави (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін., XVII—XVIII ст.). Державі передують «природний стан», який уявляють як царство необмеженої особистої свободи, загального благоденства або «війни всіх проти всіх». Кожна людина мала природні, невід'ємні права, але в процесі розвитку людства права одних людей вступають у суперечність з правами інших і порядок у суспільстві порушується, виникає насильство. Тому люди домо-

вилися встановити над собою інституцію — державу, яка відповідала б за дотримання порядку, всезагальні інтереси і вимогам якої вони б підкорялися. Держава виникає внаслідок укладення людьми угоди між собою про свідоме самообмеження своєї свободи на користь загальних інтересів, спільного співіснування. Суспільний договір — це згода людей на об'єднання, утворення держави, він має конститутивний характер, оформляє встановлення державно-організованого суспільства. В договірній теорії розрізняють первинний договір (договір об'єднання) і вторинний договір (договір підпорядкування народу і державних органів правителів). Таким чином, держава народилася внаслідок розумної волі народу. Йдеться не про формальне підписання письмового договору, а про стан суспільства, коли люди свідомо і добровільно об'єдналися в державу шляхом мовчазного визнання єдиного об'єднуючого всіх центру.

Теорія насильства (XIX ст.). У рамках теорії насильства розрізняють теорію внутрішнього насильства (Є. Дюрінг): власність, класи і держава виникли внаслідок насильства однієї частини суспільства над іншою, і теорію зовнішнього насильства, прихильники якої (К. Каутський, Л. Гумплович) виокремлювали з-поміж найважливіших чинників державотворення війни і територіальні завоювання. Головна причина виникнення держави — завоювання, насильство, поневолення одних племен іншими. Для закріплення влади переможця над завойованими народами, для насильства над ними і утворюється держава. Насильство розглядається як глобальне, а не локальне явище, яке не тільки породжує правлячих і тих, якими правлять, а й має соціально-економічні наслідки, тобто насильство може призвести до рабства, рабство — до виникнення приватної власності, а з приватною власністю пов'язується перехід від кочового до осілого способу життя. При цьому зароджується державна влада, яка спирається на фізичну силу. Це держава племені, основою якої є фізичне переважання одного племені над іншим. З розвитком суспільства держава племені переростає в державу класу.

Ідеї теорії насильства в XIX столітті були покладені в обґрунтування *расової теорії* (Ж. Гобіно, Ф. Ніцше). Поділ суспільства за расовою ознакою вважався основною передумовою виникнення і розвитку держави. У світі існують

«вищі» раси, які покликані володарювати, і «нижчі», яким природою призначено бути в підкоренні у «вищих» рас, а виникнення держави необхідне для забезпечення панування одних рас над іншими.

Марксистська (класова) теорія походження держави (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, ХІХ—ХХ ст.). Основи цієї теорії були викладені Ф. Енгельсом у роботі «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884 р.). Розкладу первіснообщинного ладу і виникненню держави сприяли переважно економічні чинники — суспільний поділ праці, поява надлишкового продукту, приватна власність, майнове розшарування суспільства. Тим самим обґрунтовувалася ідея про класову природу держави, про боротьбу класів між собою як основну причину її виникнення, рушійну силу її існування. Держава виникла із необхідності стримувати пригнічений клас; вона стала знаряддям економічно панівного класу, який за допомогою держави став ще й політично домінуючим у суспільстві.

«Гідравлічна» («іригаційна») теорія Віттфогеля (ХХ ст.). Передумовою ранньої державності був перехід до іригаційного землеробства. Його впровадження не тільки сприяло зростанню обсягу сільськогосподарської продукції, а ще й створювало необхідні організаційні умови розгалуженого державного апарату. Віттфогель пов'язував деспотичні форми держав азійського способу виробництва з будівництвом іригаційних споруд, для чого необхідно було жорстке централізоване управління і підпорядкування. Деспотизм він називав «гідравлічною» цивілізацією.

Теорія інцесту (кровозмішення) (К. Леві-Строс, ХІХ ст.). Головним фактором виокремлення людини зі світу природи стала заборона (табу) на кровозмішення. Збереження людського роду і подальший його розвиток вимагали створення спеціальних органів всередині родової общини, здатних контролювати дотримання заборони інцесту і застосовувати примус до її порушників. Ці контролюючі органи з часом почали виконувати й інші громадські функції, виступаючи прообразом майбутньої державної організації.

Органічна теорія походження держави (Г. Спенсер, ХІХ ст.) порівнює суспільство з біологічним організмом. У розвитку суспільства виявляються загальні закономірності, притаманні всім живим організмам (зростання і ускладнення функцій організму, взаємозв'язок їх окремих частин, їх

диференціація). Об'єднання людей (племена, союзи племен, імперії, міста-держави) Г. Спенсер називає «агрегатами», які змінюються під впливом соціально-класового розшарування суспільства, спеціалізації праці, утворення органів політичної влади. У державі всі її частини виконують певні функції: уряд — функції мозку; нижчі класи реалізують внутрішні функції, займаються землеробством, скотарством, забезпечують життєдіяльність суспільства; існує спеціальна розподільча система — торгівля, транспорт, засоби зв'язку; панівні класи відповідають за зовнішні функції (забезпечення оборони).

Виникнення держави обумовлювалось також психологічними факторами — особливостями людської психіки, зокрема прагненням людей до пошуку авторитету, якому б можна було підкорятися (Петражицький); демографічними факторами — зростанням народонаселення (Мальтус); географічними — кліматом, ландшафтом, природними ресурсами (Хантінгтон) та ін.

Теорії походження права

За *теологічною теорією* (Тома Аквінський, Ж. Марітен) право було створене Богом і дароване людині через пророка чи правителя. Воно виражає волю Бога, вищий розум, добро і справедливість. Тома Аквінський підкреслював, що світ заснований на ієрархії форм (божественної, духовної, матеріальної), на чолі якої стоїть Бог. Підпорядкування існує і в системі законів — вічних, природних, людських, божественних.

Теорія примирення (Г. Берман, Е. Аннерс) пояснювала походження права необхідністю упорядкування відносин між родами. Вона виходила з того, що у розв'язанні конфліктів між родами було зацікавлене все первісне суспільство. Договори про примирення спочатку в усній, символічній формі укладалися з допомогою народних зборів, ради старійшин. З часом такі договори, через повторення ситуації однорідного характеру, поступово переросли в правила, юридичні норми (право примирення).

Представники *теорії природного права* (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо та ін., XVII—XVIII ст.) вважали, що природне право, на відміну від позитивного (встановленого з волі держави), виникає як закон доброчесності, як право спра-

ведливого розуму. Природні права належать людині від народження (право на життя, свободу, власність, прагнення щастя), однак будь-який закон (навіть закон природи) потребує гарантій. Тому люди відмовилися від можливості самостійно захищати свої права і домовилися створити державу, яка має право видавати закони і супроводжувати їх санкціями.

Історична школа права (Г. Гуго, Ф. Савіньї, Г. Пухта, ХІХ ст.). Право виникає спонтанно як мова народу. Воно виростає з національного духу, народної свідомості і набуває специфічного характеру, притаманного тільки певному народові в найбільш ранні періоди його історії. Тому право виключає всі фактори випадкового, повільного походження. Законодавча діяльність — заключна стадія утворення права, законодавці тільки виражають у юридичній формі те, що диктує народний дух. Право не має універсального характеру, його інститути слід вивчати в контексті конкретного часу, місця, особливостей національного духу, мови того чи іншого народу.

Психологічна теорія (Л. Петражицький, Т. Тард, ХІХ ст.) пов'язувала витоки права з різними проявами людської психіки (індивідуальної або колективної). З-поміж них — потреба у впокоренні, почуття наслідування, бажання і вірування, вольові імпульси, пристосування як спосіб вирішення соціальних суперечностей і т. ін. Л. Петражицький, зокрема, зводив право до правових емоцій імперативно-атрибутивного характеру. Правові переживання він поділяв на два види: переживання позитивного права (уявлення про те, що норма — результат зовнішнього рішення) і переживання інтуїтивного, автономного права, не пов'язаного з позитивним. Інтуїтивне право — абсолютне, а позитивне — відносне. Законодавство є лише «проекцією» правових переживань, «фантазмом» людської психіки.

Марксистська теорія (К. Маркс, Ф. Енгельс, ХІХ ст.) спиралася на історико-матеріалістичне вчення про суспільство та суспільний розвиток. Генезис права пов'язувався із класовою боротьбою. Панівний у суспільстві клас змінює звичаї на свою користь, пристосовує їх до своїх потреб, а в разі необхідності цілеспрямовано створює нові закони, в яких виражається його воля. Право є знаряддям створення жорстких рамок діяльності для пригніченого класу. Як і інші форми свідомості, воно виникає і розвивається від-

повідно до змін в економічній структурі суспільства. Саме спосіб виробництва матеріальних благ детермінує загальний характер політичного, правового, соціального, духовного життя людини

Кожній з наведених теорій походження держави і права притаманні як певні недоліки, так і позитивні моменти, але всі вони мають право на існування, є відображенням рівня економічного, політичного, культурного розвитку суспільства і свідомості людства, сприяють кращому розумінню передумов і причин виникнення держави і права.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Як були організовані влада і нормативне регулювання в первісній общині?
2. Назвіть причини і загальні закономірності виникнення держави і права.
3. Охарактеризуйте шляхи формування держави і права.
4. Розкрийте зміст основних теорій походження держави і права.

Глава 2

ДЕРЖАВА: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

2.1. Поняття та ознаки держави

Термін «держави» вживається у трьох основних значеннях:

- 1) як сукупність людей, які проживають на певній території та об'єднані публічною політичною владою;
- 2) як політичний інститут, організація публічної політичної влади;
- 3) як сукупність владних організацій і посадових осіб (органів законодавчої, виконавчої, судової влади).

Приблизно до XVI—XVII століття держава трактувалася широко і не відокремлювалася від суспільства, яке вона організувала і представляла. Для позначення держави використовувалися такі поняття, як князівство, королівство,

республіка, тиранія, правління та ін. Спеціальний термін «*stato*» для визначення держави як особливої політичної організації суспільства був запроваджений в літературу італійським мислителем Н. Макіавеллі (1469—1527).

Держава — це суверенна політико-територіальна організація публічної влади певних соціальних сил (класів, груп), яка має апарат управління і примусу, здатна робити свої веління загальнообов'язковими і виконувати як загальносоціальні, так і спеціальні функції.

Ознаки держави:

1) держава має свою територію, окреслену кордонами. Населення об'єднується і поділяється за територіальним принципом (територіальними общинами, волостями, графствами, іншими адміністративно-територіальними одиницями). Постійне населення цієї території підтримує стійкий зв'язок з державою у вигляді підданства чи громадянства і користується її захистом як усередині, так і за межами країни. Органи держави мають територіальні межі здійснення своїх повноважень; управляють певними територіями;

2) держава характеризується наявністю публічної політичної влади, яка не збігається з суспільством. У суспільстві виокремлюється верства населення, яка не виробляє матеріальних чи духовних благ, а лише долучається до управлінських справ і наділяється для цього владними повноваженнями. З ускладненням суспільних функцій відбувається кількісне зростання професійних управлінців, влада набуває інституціоналізованого характеру, тобто здійснюється за допомогою окремих органів і установ — апарату держави. У своїй діяльності держава спирається на організоване легальне і легітимне примушування, має спеціальні органи примусу (армію, поліцію, пенітенціарні установи тощо);

3) держава встановлює і збирає податки, робить позички і надає кредити, тобто формує матеріальну базу, необхідну для утримання державного апарату і фінансування загальносоціальних функцій держави. Податки — це безоплатні, постійні платежі на користь держави (казни). Вони існували як у натуральній, так і в грошовій формі. Спочатку це був додатковий продукт, у подальшому суспільство перейшло до регулярного збору данини, а ще пізніше — до введення і сплати податків;

4) держава здатна видавати закони та інші правові акти, з допомогою яких веління державної влади набувають загальнообов'язкового характеру;

5) держава володіє суверенітетом.

Суверенітет — це властивість державної влади бути верховною і юридично незалежною від будь-якої іншої соціальної влади, самостійно здійснювати свої функції в межах національного і міжнародного права.

Державний суверенітет розглядається у двох аспектах: як внутрішній і зовнішній. Верховенство державної влади всередині країни (внутрішній суверенітет) виявляється:

а) у поширенні влади на все населення і громадські організації країни, а також на тих, хто перебуває в межах екстериторіальності (наприклад, на осіб та установи, які знаходяться за кордоном);

б) у можливості скасувати або визнати незначними вияви іншої соціальної влади (у суспільстві можуть існувати різні види соціальної влади — партійна, профспівкова, виробнича, сімейна та інші, але вищою владою, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, організацій та установ, володіє тільки держава);

в) у наявності у державної влади силової основи (збройні сили, органи охорони громадського порядку, каральні установи);

г) у безпосередньому здійсненні владних повноважень через законодавство, державне управління, правосуддя.

Незалежність державної влади на міжнародній арені (зовнішній суверенітет) виявляється в тому, що держава як суб'єкт міжнародного права є рівноправним учасником міжнародного спілкування, безпосередньо укладає договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговими представництвами, сприяє зміцненню миру та міжнародної безпеки.

Суверенітет держави необхідно відрізнити від суверенітету народу і суверенітету нації. Суверенітет народу ґрунтується на визнанні всього правомочного населення країни джерелом і носієм влади, на його праві самостійно визначати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у розробленні політики держави, контролі за її діяльністю. Суверенітет нації — це її повновладдя, реальна можливість визначати характер свого національного життя, політична свобода, здатність політичного самовизначення аж до відокремлення і створення самостійної держави.

2.2. Функції держави

Функції держави — це основні напрямки внутрішньої і зовнішньої діяльності держави, в яких виявляються і конкретизуються її сутність і соціальне призначення. Функції держави відображають її еволюцію; послідовність їх виникнення залежить від черговості завдань, які виникають перед суспільством на конкретному етапі історичного розвитку. Функції держави обумовлені реальними економічними можливостями суспільства, рівнем його культурного розвитку, потребами та інтересами населення, національними особливостями, впливом міждержавних відносин, міжнародних норм і принципів на внутрішнє життя держави та іншими чинниками.

Функції держави поділяють:

1) за значенням — на основні, які мають пріоритетне значення в розвитку суспільства (наприклад, екологічна, соціальна), і похідні (допоміжні), що мають супровідний, обслуговуючий характер (функція оподаткування і фінансового контролю);

2) за часом дії — на постійні, що характерні майже для всіх етапів розвитку держави (функція забезпечення правопорядку), та тимчасові, які розраховані на специфічні умови суспільного розвитку і після вирішення конкретних завдань втрачають своє значення (ліквідація наслідків стихійного лиха, надання допомоги іншим державам);

3) за сферами діяльності — на внутрішні, пов'язані з реалізацією політичної влади всередині країни (політична, економічна, соціальна, культурно-освітня, екологічна тощо), та зовнішні, які відображають зовнішню політику держави.

Головним завданням сучасної держави є охорона і захист прав і свобод людини, забезпечення кожному члену суспільства гідних умов існування на засадах свободи, справедливості, солідарності. Функції держави мають бути спрямовані на реалізацію цього завдання.

З-поміж внутрішніх функцій сучасної держави слід виокремити: створення демократичних умов, інститутів для виявлення, врахування і координації інтересів різних соціальних груп суспільства (політична функція); створення умов для розвитку виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності (економічна функція); задово-

лення потреб населення в зайнятості, житлі, охороні здоров'я, соціальному захисті, соціальному страхуванні (соціальна функція); сприяння розвитку науки, освіти, культури (культурно-освітня функція); охорона навколишнього природного середовища (екологічна функція); захист державно-конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку в суспільстві та ін.

До зовнішніх функцій можна віднести захист територіальної цілісності і непорушності кордонів; участь у створенні світової економічної системи на основі міжнародного поділу та інтеграції виробництва і праці; міжнародне культурне співробітництво; участь у боротьбі з порушеннями міжнародного правопорядку, в реалізації міжнародних екологічних і соціальних програм та ін.

Функції держави здійснюються в певних правових формах, під якими слід розуміти однорідну за своїми зовнішніми ознаками (за характером і юридичними наслідками) діяльність державних органів, пов'язану в основному з виданням юридичних актів.

Правовими формами реалізації функцій держави є:

— правотворча діяльність, змістом якої є розробка і прийняття нормативних актів, внесення змін до чинного законодавства, скасування юридичних норм;

— правозастосовча діяльність — владно-організуюча діяльність компетентних органів та посадових осіб, які забезпечують у конкретних життєвих випадках реалізацію юридичних норм суб'єктами права. У правозастосовчій діяльності виокремлюють оперативно-виконавчу (виконавчорозпорядча робота державних органів, пов'язана з повсякденним вирішенням різних питань управління справами суспільства шляхом видання індивідуально-правових актів, які є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин) та правоохоронну діяльність (здійснення функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів, спрямованої на охорону норм права від порушень, захист наданих громадянам суб'єктивних прав і забезпечення покладених на них юридичних обов'язків);

— контрольна діяльність — здійснення дій з нагляду і перевірки виконання та додержання підпорядкованими суб'єктами (організаціями, установами, громадськими об'єднаннями) нормативно-правових актів і попередження правопорушень;

— установча діяльність — формування, ліквідація, реорганізація інститутів влади, органів держави або інших керуючих суб'єктів (наприклад, виборчий процес, пов'язаний зі створенням інститутів державної влади або органів місцевого самоврядування).

2.3. Форма держави

Форма держави характеризує організацію верховної влади, структуру і порядок взаємовідносин вищих державних органів, посадових осіб і громадян, способи і засоби володарювання. Вона складається з трьох основних елементів: форми правління, форми державного (територіального) устрою і державно-правового режиму.

Форми правління поділяються за способом організації верховної влади та за її формальним джерелом на монархії (*грец.* monarchia — єдиновладдя) і республіки (*лат.* respublica — суспільна, всенародна справа).

У *монархіях* формальним джерелом влади є одна особа. Монарх отримує свій пост у спадщину, незалежно від виборців чи представницьких органів влади. Існує декілька різновидів монархічної форми правління: абсолютна монархія, за якої влада монарха юридично і фактично ніким і нічим не обмежена (Оман, Катар); дуалістична монархія, в якій законодавча влада здійснюється парламентом, а монарх очолює управління державою і формує уряд (Марокко, Бутан); парламентська монархія, в якій повноваження монарха суттєво обмежені конституцією і парламентом. Монарх формально вважається главою держави, але фактично виконує представницькі функції і лише частково — виконавчі, іноді має право вето на закони парламенту, яким практично не користується. Уряд формується парламентською більшістю і підзвітний парламенту, а не монарху (Велика Британія, Швеція, Данія, Японія, Норвегія та ін.). Якщо монарх очолює не лише світське, а й духовне правління, має місце теократична монархія (Ватикан, Саудівська Аравія).

У *республіці* джерелом влади є народ; вищі органи держави обираються громадянами або формуються представницькими органами. В сучасному світі існують три види республіки: парламентська, президентська і змішана (пар-

ламентсько-президентська чи президентсько-парламентська).

Головними рисами *парламентської республіки* є створення уряду на парламентській основі та його формальна відповідальність перед парламентом, який здійснює щодо уряду такі функції: формує і підтримує його; встановлює фінансові межі діяльності уряду; контролює уряд і в разі необхідності може виразити йому вотум недовіри; критикує урядову політику тощо. Уряд наділений виконавчою владою, а нерідко й законодавчою ініціативою. Хоча керівник уряду (прем'єр-міністр, канцлер) офіційно не є главою держави, реально він — перша особа в політичній ієрархії. Президент може обиратися або парламентом, або зборами виборців, або безпосередньо народом. Його політична роль зводиться до представницьких та церемоніальних функцій (Німеччина, Індія, Греція, Ізраїль, Австрія, Угорщина та ін.).

Президентська республіка вирізняється тим, що президент у ній є водночас і главою держави, і главою уряду. Він сам призначає членів кабінету міністрів, які відповідальні перед ним, а не перед парламентом. У президентській республіці існують жорсткий поділ влади, значна самостійність її гілок. Парламент може обмежувати діяльність президента з допомогою законів і через затвердження бюджету; президент має право відкладального вето на рішення парламенту (США, Бразилія, Мексика, Аргентина, Кіпр та ін.).

Змішана республіка поєднує сильну президентську владу з ефективним контролем парламенту за діяльністю уряду і характеризується подвійною відповідальністю уряду: перед президентом і перед парламентом (Франція, Польща, Румунія, Україна).

Форма державного (територіального) устрою — це спосіб національного і адміністративно-територіального устрою держави, який відображає характер взаємовідносин між її складовими частинами, а також центральними і місцевими органами влади. За формою державного устрою держави поділяють на унітарні і федеративні.

Унітарна держава складається з адміністративно-територіальних одиниць, які не мають політичної самостійності. Ознаками унітарної держави є також єдина структура державного апарату на всій території країни (у тому

числі єдина судова система), єдине громадянство, одно-канална система загальнодержавних податків, єдина система законодавства (Болгарія, Угорщина, Данія, Чехія, Україна). Унітарні держави поділяють на централізовані, децентралізовані і відносно централізовані. В централізованих унітарних державах глави місцевих державних адміністрацій призначаються «зверху» актами «центральної» державної влади (Індонезія, Таїланд). У децентралізованих унітарних державах органи місцевого самоврядування і глави місцевих державних адміністрацій обираються населенням відповідної території (Велика Британія, Японія). Україна є прикладом відносно централізованої унітарної держави, територіальний устрій якої ґрунтується на засадах єдності і цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади (державного управління з місцевим самоврядуванням), збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних, демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій (ст. 2, 132 Конституції України). Унітарні держави можуть мати у своєму складі автономії (Іспанія, Італія, Франція, Фінляндія).

Головна відмінність *федерації* (лат. *faideratia* — союз, об'єднання) від унітарної держави полягає в тому, що вона є союзною державою, яка виникає внаслідок об'єднання декількох державних утворень (суб'єктів федерації), кожне з яких має власний адміністративний поділ, володіє частковим суверенітетом і повною політичною самостійністю (США, Австралія, Індія, Росія, ФРН, Швейцарія). У федераціях існує два рівні державного апарату: федеральний і суб'єктів федерації (штатів, республік, земель, кантонів і т. ін.). Парламент складається, як правило, з двох палат, одна із яких представляє інтереси суб'єктів федерації. Кожна особа має подвійне громадянство — федерації і відповідного суб'єкта федерації. Суб'єкти федерації наділені правом приймати власну конституцію і закони, які не повинні суперечити федеральному законодавству. Разом із федеральними податками, які надходять до федеральної казни, встановлено і податки суб'єктів федерації (двоканална податкова система). Федерації створюються за територіальним (Мексика, Бразилія), національним (Бельгія) чи національно-територіальним (Канада) принципом. Відповідно до характеру та

обсягу повноважень суб'єктів федерації, розрізняють: симетричні — федерації, в яких усі суб'єкти мають рівний правовий статус, і асиметричні — федерації, в яких юридичний і фактичний статус суб'єктів федерації неоднаковий (Росія, Індія). Федеративний державний устрій має забезпечити вільне об'єднання і рівноправну взаємодію спільнот, які мають значні етнічні, історико-культурні, релігійні та інші особливості, і створити оптимальні умови для вираження регіональних та інших інтересів меншин.

Разом із зазначеними формами державного устрою в літературі іноді виокремлюють *конфедерацію* — союз суверенних держав, члени якого, зберігаючи свою незалежність, утворюють на договірних засадах спеціальні спільні органи для координації дій при вирішенні конкретних проблем. Принцип конфедералізму означає збереження повної юридичної та політичної самостійності держав, які належать до конфедерації, відсутність центральної влади, спільного єдиного законодавства, громадянства, судової системи. Взаємовідносини між суб'єктами конфедерації будуються винятково на основі добровільних домовленостей. Повноваження керівних об'єднаних органів конфедерації чітко визначені й обмежені сферою їх компетенції. У конфедерації не існує єдиної податкової системи, бюджет формується за рахунок внесків її членів. Правова підстава утворення конфедерації — союзний договір, а не конституція. Конфедеративні утворення мають тимчасовий характер і переростають у федерації або розпадаються на окремі унітарні держави. Конфедеративними утвореннями вважаються США 1776—1787 рр., Швейцарія до 1848 р., Німеччина 1815—1867 рр., ОАР (Єгипет і Сирія) 1958—1991 рр., Сенегамбія (Сенегал і Гамбія) 1982—1989 рр.

Державно-правовий режим — це сукупність способів і методів здійснення державної влади. Всі існуючі державно-правові режими поділяються на демократичні і недемократичні. У більшості сучасних держав поширений демократичний (*грец.* demos — народ, kratos — влада) режим (Франція, США, Німеччина, Австрія, Швейцарія та ін.). Він характеризується: прямою участю населення у вирішенні державних питань (пряма, або безпосередня, демократія) чи з допомогою виборних представницьких органів (парламентська, або представницька, демократія); гарантованістю та реальністю прав і свобод людини і гро-

мадянина; існуванням різних форм власності; політичним та ідеологічним плюралізмом; законністю і правопорядком; верховенством права в суспільстві та незалежним правосуддям.

Різновидами недемократичних державно-правових режимів вважаються авторитарні і тоталітарні. *Авторитарний* (лат. *autoritas* — вплив, влада, наказ) режим заснований на необмеженій владі однієї особи або групи осіб; не допускає політичної опозиції, але зберігає автономію особи і суспільства в неполітичній сфері (Іран, Ірак, Судан, Йорданія, Сингапур).

Тоталітарний (лат. *totus* — увесь, цілий) режим характеризується: всеохоплюючим контролем влади над суспільством і особою, пануванням однієї політичної партії, яка зростається з державою; наявністю єдиної «офіційної» ідеології, якій підкоряється вся суспільна система; зведенням до мінімуму або відсутністю політичних прав і свобод; опорою на силові методи, на апарат примусу при здійсненні владних повноважень; агресивністю у зовнішній політиці. Прикладом тоталітарного режиму є фашистський режим (Італія 1922 р.), націонал-соціалізм (Німеччина 1933 р.).

2.4. Механізм (апарат) держави

Для підтримки нормальної життєдіяльності суспільства, вирішення завдань та виконання функцій держави утворюються різні державні організації, які складають поняття *механізму держави*. До них належать:

— *державні підприємства* — господарючі суб'єкти, необхідні для виробництва продукції, виконання робіт і надання послуг з метою задоволення потреб суспільства та отримання прибутку;

— *державні установи* — організації, що здійснюють соціально-культурні функції у сфері освіти, науки, охорони здоров'я;

— *державні органи* — організації (посадові особи), наділені владними повноваженнями для виконання завдань і функцій держави.

Сукупність державних органів, з допомогою яких забезпечується реалізація внутрішніх і зовнішніх функцій держа-

ви, називається *апаратом держави*. Він є складовою частиною механізму держави, але не ототожнюється з ним.

Державний орган як самостійна частина апарату держави характеризується такими ознаками:

— виступає від імені держави і представляє державу у відносинах, пов'язаних з її компетенцією;

— утворюється і діє на чіткій правовій основі; його компетенція (цілі, завдання, функції, права, обов'язки, форми і методи діяльності) закріплюється в нормативно-правовому порядку — у конституції, законах, положеннях про відповідні державні органи;

— має встановлену для нього організаційну структуру і пов'язану з нею систему службової підпорядкованості і службової дисципліни;

— наділяється державою певними матеріальними засобами і коштами;

— має необхідний обсяг державно-владних повноважень, на основі яких посадові особи і колегіальні органи видають юридичні акти і забезпечують їх реалізацію (у тому числі застосовують у разі необхідності заходи примусового характеру).

Апарат держави, як правило, включає:

а) представницькі органи (парламент);

б) виконавчі органи (уряд, міністерства, відомства);

в) судові органи;

г) органи контролю і нагляду;

д) збройні сили, органи національної безпеки і охорони громадського порядку.

Особливе місце посідає глава держави (президент).

Ефективність роботи апарату держави залежить передусім від того, наскільки чітко розподілені функції і компетенція між органами законодавчої, виконавчої та судової влади.

Теорія поділу влади, деякі ідеї якої відомі ще за часів античності, найбільш систематизовано була викладена в XVII—XVIII століттях (в Англії — Д. Локк; у Франції — Ш. Л. Монтеск'є). Її мета — запобігти зловживанням владою з боку державних органів (посадових осіб), забезпечити політичну свободу. Так, на думку Ш. Л. Монтеск'є, зосередження всієї повноти влади в одній особі або в одному органі державної влади завжди буде призводити до свавілля. Зміст цієї теорії полягає в децентралізації дер-

жавної влади та її поділі залежно від функціонального призначення на законодавчу, виконавчу та судову. Кожна з трьох гілок влади має посісти своє місце в загальній системі державно організованої влади і вести державні справи в певних межах, належними шляхами і засобами. Важливо не тільки забезпечити чіткий розподіл компетенції між різними державними органами, а й створити механізм їх взаємодії, систему «стримувань і противаг».

Законодавчу владу здійснює представницький орган — парламент (в Україні — Верховна Рада). Як єдиний представник волі всього народу парламент має виключне право: приймати загальнообов'язкові нормативні акти — закони; встановлювати податки і затверджувати державний бюджет; ратифікувати міжнародні договори; призначати референдуми; здійснювати контроль за діяльністю уряду; застосовувати процедуру імпічменту та ін. У своїй діяльності парламент зобов'язаний керуватися принципами права і додержуватися прав людини; бути під контролем народу (система народного представництва і демократичних виборів), дотримуватися встановленої процедури прийняття законодавчих актів. Конституційність чинного законодавства забезпечується органом конституційного нагляду (конституційним судом). Глава держави (президент) має право вето на закони, прийняті парламентом.

Виконавча влада здійснюється главою держави (президентом, конституційним монархом), урядом, різними міністерствами, іншими центральними установами (комітетами, відомствами, службами тощо), місцевими державними органами виконавчої влади (в Україні виконавча влада належить Кабінету Міністрів, міністерствам, місцевим державним адміністраціям в областях, районах, містах Києві та Севастополі). Діяльність виконавчої влади має ґрунтуватися на законі і реалізовуватися в його межах; виконавча влада не може привласнювати собі інших, крім визначених законом, повноважень і вимагати від громадян виконання обов'язків, не передбачених чинним законодавством. Повноваженнями уряду є, зокрема, забезпечення виконання рішень законодавчої влади; проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці, соціального захисту, освіти, науки, культури, охорони природи; забезпечення обороноздатності і національної безпеки, громадського порядку, боротьба зі злочинністю

тощо. Уряд має право законодавчої ініціативи. Парламент може розглянути питання про відповідальність уряду і прийняти резолюцію про недовіру, наслідком якої є відставка уряду. Міністри, керівники інших центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права сумішати свою службу діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової, творчої), бути у складі керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Важливу роль у боротьбі зі зловживаннями владою відіграють інститут імпичменту і встановлення певних строків президентської влади. Нормативні акти президента й уряду підлягають конституційному нагляду.

Судова влада здійснює правосуддя (в Україні судова влада належить Конституційному Суду, судам загальної юрисдикції, які будуються за принципами територіальності і спеціалізації). Метою правосуддя є захист конституційного ладу, прав і свобод громадян, прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються тільки закону. Це означає, що будь-які обмеження, вплив або втручання з боку органів законодавчої та виконавчої влади, посадових осіб, громадських організацій, партій, рухів, колективів, окремих громадян у процесуальну діяльність судів забороняються. Судді не залежать також від судів вищого рівня, слідчих органів, прокурорів і від висновків кожного з учасників судового розгляду справи. Спори про право розглядаються в судових засіданнях суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних на основі принципів законності, рівності учасників судового процесу перед законом і судом, змагальності сторін, гласності, забезпечення доведеності вини, обов'язковості рішень суду.

Органом конституційної юрисдикції є незалежний від законодавчої, виконавчої та судової влади Конституційний Суд. Специфіка діяльності Конституційного Суду полягає в тому, що він не здійснює правосуддя в повному розумінні цього слова, а вирішує питання про відповідність (конституційність) законів та інших правових актів Конституції. Конституційний суд покликаний забезпечити верховенство Основного Закону держави — Конституції, сприяти попередженню зловживань владою, ліквідації конфліктів між виконавчою та законодавчою владами, що виникають при здійсненні нормотворчих функцій.

У практиці державного будівництва багатьох сучасних країн по-різному використовується принцип поділу влади. Так, жорсткий поділ влади характерний для країн із президентськими формами республіканського правління (наприклад, США). Більш тісний взаємозв'язок гілок влади, навіть переплетення їх функцій, є характерним для парламентських (Італія, ФРН) і змішаних республік (Україна, Франція).

2.5. Громадянське суспільство і держава

Процес формування громадянського суспільства починається приблизно з XVII—XVIII ст. Генезис громадянського суспільства обумовлений прагненням людей створити суспільство, яке домінує над державою, складається з вільних і рівноправних індивідів та їх об'єднань, у якому визнається суверенітет народу; народ делегує владні повноваження державним органам і контролює їх виконання, а природні права людини цінуються вище за право позитивне (за закони держави).

Термін «громадянське суспільство» вживається у двох основних значеннях:

- як автономна частина суспільства, безпосередньо незалежна від держави та її структур;
- як форма існування ринково-демократичного суспільства.

Громадянське суспільство — суспільство з достатньо розвиненими соціально-економічними, культурними, сімейними, етнічними, релігійними, моральними стосунками між його членами, яке є відносно незалежним від держави утворенням, але взаємодіє з нею. Воно складається з асоціацій, добровільних об'єднань людей; існує поза межами політичних структур, але охоплює їх, бо вони створені громадянами як первинними суб'єктами політичного життя.

Громадянському суспільству притаманні відносини конкуренції та солідарності між юридично рівноправними і вільними партнерами. Воно ґрунтується на юридично оформленому плюралізмі в різних сферах: в економічній (рівність усіх форм власності, свобода підприємництва і приватної ініціативи); у політичній (багатопартійність, незалежна від держави діяльність громадських організацій і органів місце-

вого самоврядування, свобода слова і друку); в ідеологічній (ідеологічна різноманітність, свобода інформації).

Головним суб'єктом громадянського суспільства є людина, тому вся його діяльність зорієнтована на особу, забезпечення її можливостей для реалізації прав і свобод, для задоволення потреб і законних інтересів, розкриття індивідуальних здібностей. Природні права людини завжди мають пріоритет у її взаємовідносинах із суспільством і державою.

Громадянське суспільство можливе лише в демократичній правовій державі, легітимна влада якої не втручається в законне приватне та асоціативне життя індивідів. Правова держава і громадянське суспільство мають одну мету: їхні соціальні інститути покликані служити людині, захищати її права і свободи.

Держава є публічно-владною формою організації громадянського суспільства. Носії влади — наймані працівники громадянського суспільства — здійснюють управління справами цього суспільства від його імені і в його інтересах, використовуючи такі інститути демократії, як парламентаризм, вільні вибори, федералізм, незалежне правосуддя тощо.

Основна тенденція впливу громадянського суспільства на владні структури знаходить свій вияв у обмеженні і подоланні політичного відчуження; воно припускає втручання політичної влади тільки в межах необхідності компетентного вирішення проблем вільного розвитку та життєствердження людини й суспільства.

Держава бере на себе зобов'язання захищати життя, здоров'я, безпеку громадян, здійснювати ефективні соціальні програми, забезпечувати національну злагоду, матеріальне й духовне зближення з іншими народами (відкритість суспільства). Межі державно-правового регулювання суспільних відносин визначаються Конституцією і обмежуються правами людини, загальноновизнаними нормами і принципами міжнародного права.

2.6. Правова соціальна держава

Концепція правової держави формувалася поступово. Так, про владу закону над громадянами і правителями говорив ще давньогрецький філософ Солон; про співвідно-

шення природних прав людини і законів держави писали Арістотель і Цицерон. Положення теорії правової держави у XVIII—XX століттях відображені у працях англійських філософів Т. Гоббса, Д. Локка, французьких філософів Ш. Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, російських учених М. Коркунова, П. Новгородцева, Б. Кістяківського, Г. Шершеневича. Філософське обґрунтування ідеї правової держави міститься у працях німецьких філософів Г. Гегеля та І. Канта. Термін «правова держава» запровадили в літературу XIX століття німецькі юристи Р. фон Мольте, К. Т. Велькер, Ф. фон Аретин та ін.

Правова держава — це форма організації політичної влади громадянського суспільства та її взаємовідносин з індивідами, яка ґрунтується на принципах верховенства права, поваги особистості, недоторканності її прав, свобод, законних інтересів.

Сутність правової держави має два аспекти: формально-юридичний, виражений в обмеженні політичної влади правом, та соціальний, що знаходить свій вияв у забезпеченні прав і свобод людини і громадянина.

Основні ознаки правової держави:

1) наявність розвиненого громадянського суспільства, різноманітність не опосередкованих державою взаємовідносин вільних і рівноправних індивідів;

2) суверенітет народу; конституційно-правова регламентація державного суверенітету, який має представницький характер;

3) верховенство права, поширення його вимог на діяльність усіх громадських і політичних організацій, індивідів, всі сфери суспільного життя;

4) правова рівність громадян;

5) визнання і реальне гарантування прав і свобод людини;

6) взаємна відповідальність держави і особи (громадяни несуть відповідальність перед державою за порушення правових норм, а держава відповідає перед громадянами за невиконання взятих на себе зобов'язань);

7) пріоритет у сфері приватного права принципу «дозволено все, що не заборонено законом», а у сфері публічного права — «дозволено тільки те, що прямо встановлено законом»;

8) пряма дія Конституції та норм міжнародного права;

9) поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову; їх взаємодія і взаємний контроль на основі процедур, передбачених Конституцією;

10) визначальна роль суду у вирішенні всіх конфліктів у суспільстві; можливість оскаржити в судовому порядку неправомірні дії державних органів і посадових осіб; незалежність судових органів від органів державного управління і будь-яких політичних сил;

11) створення і підтримка режиму демократії, законності, конституційності;

12) високий рівень правосвідомості і правової культури суспільства та особи.

Правова держава — необхідна умова вільного існування людей у демократичному суспільстві, заснованому на їх майновій і правовій суверенності та захищеності законом.

Соціальна держава є новим, якісним етапом у розвитку правової держави. Ліберальний варіант правової держави проголошував принципи індивідуальної свободи, формальної рівності людей, невтручання держави у справи громадянського суспільства. Проте фактична нерівність людей, класове протистояння в суспільстві, потреба в діях держави в напрямку гарантування соціально-економічних прав людини і громадянина обумовили необхідність запровадження соціально орієнтованої державної політики, забезпечення кожній людині прожиткового мінімуму, досягнення соціальної справедливості, вирівнювання соціальної нерівності.

Про соціальний характер держави свідчать такі ознаки:

— наявність соціально орієнтованої ринкової економіки;

— розробка і реалізація державою різноманітних соціальних програм;

— розвинене соціальне законодавство;

— забезпечення державою гідних умов життя, соціальної захищеності, рівних стартових умов для самореалізації кожної людини;

— врегулювання відносин між різними соціальними групами з питань досягнення благополуччя на основі принципу соціальної справедливості, усунення напруженості та конфліктів у суспільстві.

Принцип соціальної правової держави в тій чи іншій формі закріплюють конституції багатьох сучасних держав,

у тому числі України. Стаття 1 Конституції України проголошує її демократичною, соціальною, правовою державою. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Держава для людини — такий зміст конституційних норм, які визначають державну політику в соціальній сфері, забезпечують соціальну спрямованість економіки (ст. 3, 11, 13, 17, 27, 43, 45, 52 та ін.). В Україні визнається і діє принцип верховенства права, Конституція має найвищу юридичну силу, закони та інші підзаконні нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції і повинні відповідати їй, норми Конституції є нормами прямої дії, звернення до суду для захисту прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції гарантується (ст. 8).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Дайте поняття держави і державного суверенітету.
2. Охарактеризуйте внутрішні і зовнішні функції держави.
3. Назвіть види форм правління, державного устрою, державно-правового режиму.
4. Вкажіть на відмінності між механізмом і апаратом держави. У чому сутність принципу поділу державної влади?
5. Розкрийте співвідношення громадянського суспільства і правової держави.

Глава 3

ПРАВО: ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

3.1. Поняття та ознаки права

Під словом «право» розуміють обґрунтовану, виправдану свободу або можливість поведінки, які визнаються суспільством. У юридичній сфері термін «право» використовується в суб'єктивному значенні як свобода конкретної особи або можливість юридично забезпеченої поведінки

(наприклад, право володіти, користуватися і розпоряджатися майном), а також в об'єктивному значенні — як сукупність юридичних норм, закріплених у законах, інших джерелах, визнаних державою.

У кожному державно організованому суспільстві разом із правом в юридичному значенні (позитивне право) існує так зване природне право (наприклад, право на життя, свободу, безпеку, власність тощо). Природні принципи і норми взаємовідносин між людьми і державою, які забезпечують індивіду можливість діяти за власним розсудом або отримувати певні блага, існують незалежно від держави, але охороняються нею. У своїй основі вони незмінні й абсолютні. Маючи вигляд об'єктивних вимог, ідей, уявлень, природні права можуть потім відображатися в нормах-звичаях, нормах моралі, юридичних нормах.

Право — складне, багатоаспектне явище. Усю різноманітність думок щодо праворозуміння можна звести до трьох напрямків: нормативного, соціологічного, природно-правового.

Нормативне праворозуміння ототожнює право і закон. Право — це система загальнообов'язкових норм, закріплених у законах та інших нормативних актах, які встановлюються й охороняються від порушень державною владою. За допомогою загальних, абстрактних і тому рівних для всіх суб'єктів права норм застосовуються однакові вимоги до соціально і майново нерівних людей, що і є сутністю права.

Представники *соціологічного* підходу вважають пріоритетними суспільні відносини. Право існує не лише у вигляді закону, правових знань та уявлень, а й як порядок суспільних відносин у діях та поведінці людей.

Природно-правовий напрямок ґрунтується на розмежуванні права і закону, розумінні права як форми суспільної свідомості. Право — об'єктивно зумовлена загальна міра свободи і рівності, яка відображає вимоги справедливості, а закон — офіційне, формально визначене, нормативно-обов'язкове вираження права.

Різні підходи до поняття права не виключають один одного. Це сумісні площини трактування того самого явища. На певних етапах розвитку суспільства і правової системи вони не рівнозначні. Так, у період становлення правової системи на перший план закономірно виходить природно-

правове розуміння права. Воно сприяє трансформуванню соціальних інтересів у правові категорії та поняття, засвоєнню суспільною правосвідомістю загальних принципів і норм правової системи. Стабільність розвитку суспільства, держави і права підвищує значення нормативного розуміння права.

Існування і призначення права в суспільстві обумовлені необхідністю нормативного упорядкування суспільних відносин і, в першу чергу, гарантуванням свободи автономної особи, простору для юридично дозволеної поведінки.

З точки зору практичної юриспруденції, право як інституційне нормативне утворення — це система загальнообов'язкових норм і принципів, закріплених у законах та інших джерелах, визнаних і охоронюваних державою, які є критерієм правомірності поведінки учасників суспільних відносин. Сутність права полягає в тому, що воно відбиває узгоджену волю учасників відносин, що регулюються, є мірою свободи і відповідальності індивідів та їх колективів, засобом цивілізованого задоволення різноманітних інтересів і потреб.

Праву притаманні такі ознаки:

1) *нормативність*. Право складається з норм — загальних правил, моделей поведінки, адресованих невизначеному колу осіб (неперсоніфікований характер) і розрахованих на багаторазове застосування (невичерпність дії актами застосування);

2) *загальнообов'язковість*. Право однаково поширюється на всіх учасників суспільних відносин, які опинилися в нормативно регламентованій ситуації;

3) *системність*. Право існує у вигляді цілісної системи взаємопов'язаних норм і принципів;

4) *закріплення норм у законах, інших визнаних державою офіційних джерелах* (судових прецедентах, правових звичаях, нормативних договорах тощо). Саме таким чином норми набувають формальної визначеності, тобто точного фіксування вимог, що їх ставлять до поведінки людей, докладно виписаних можливих і необхідних варіантів поведінки, наслідків недотримання юридичних заборон. Водночас право не ототожнюється із законом. Закон (інші нормативні акти) — лише одна з форм виразу права. Він має відповідати ідеям права, його природі, цінностям і правам людини, інак-

ше у встановленому порядку закон визнається недійсним і в такому разі не є правом;

5) *державна забезпеченість*. Загальні правила, які визнаються державою як правові, підтримуються державною владою. Це надає суб'єктам права впевненості в тому, що передбачені в юридичних нормах права й обов'язки будуть реалізовані;

б) право — міра свободи людини, критерій правомірності її поведінки в суспільстві. Право закріплює справедливу міру свободи і рівності людей у суспільстві, виступає критерієм правомірно дозволеної або забороненої поведінки. Воно дає відповідь на питання про наявність чи відсутність у суб'єктів суб'єктивних прав або юридичних обов'язків, про правомірність їхніх дій, про можливість юридичної відповідальності та ін. Право покликано забезпечити передусім сферу юридично дозволеного, тобто простір для незалежності автономної особи.

Роль права в житті суспільства відображається у його *функціях* — основних напрямках правового впливу на суспільні відносини. Розрізняють загальносоціальні і власно юридичні функції права. До загальносоціальних функцій відносять культурно-історичну, виховну, функцію соціального контролю, інформаційно-орієнтуючу.

Власне юридичні функції права поділяють на регулятивну та охоронну.

Регулятивна функція — це упорядкування суспільних відносин шляхом закріплення в правових нормах корисного для людини і суспільства порядку, забезпечення активної поведінки суб'єктів права. Вирішальне значення при здійсненні регулятивної функції мають, наприклад, інститут права власності (його юридична сутність полягає в підтримці існуючих майнових порядків через надання індивідам правомочностей щодо володіння, користування, розпорядження речами), інститут політичних прав і свобод громадян та ін. Регулятивна функція має два різновиди: регулятивну статичну і регулятивну динамічну. Регулятивна статична функція забезпечує стабільність і незмінність соціально-правових цінностей, закріплення тих чи інших статусів у суспільстві. Регулятивна динамічна функція спрямована на обслуговування різних соціальних процесів (наприклад, торговельний обіг обслуговують такі інститути права, як договір, поставка, кредит та ін.).

Охоронна — це функція встановлення заходів юридичного захисту і юридичної відповідальності, порядку їх накладення і здійснення. Змістом охоронної функції права є охорона найбільш суспільно значущих відносин у різних сферах діяльності людей (соціально-економічній, культурній, державно-політичній) та витискання і ліквідація відносин, небезпечних для життя, здоров'я, моральності, соціального та економічного добробуту. Якщо в основу регулятивної функції права покладені уповноважувальні і зобов'язувальні норми права, то охоронна реалізується за допомогою заборонних правових норм.

3.2. Право в системі соціальних норм. Право і мораль

Нормативне соціальне регулювання, тобто упорядкування поведінки людей в суспільстві, здійснюється за допомогою соціальних норм — загальних правил поведінки, які поширюються на всі подібні випадки і на всіх суб'єктів. Разом з ними існують технічні норми — правила, які характеризують ставлення людини до природи, техніки, знарядь та засобів виробництва.

Зміст соціальних норм зумовлений рівнем соціально-економічного та культурного розвитку суспільства. Усі соціальні норми мають спільну мету — регулювати поведінку людей, але розрізняються за способами їх утворення і охорони від порушень, за формами виразу, методами впливу на суспільні відносини.

Види соціальних норм:

— *норми права* — прийняті (санкціоновані) і забезпечені державою загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, які надають учасникам відносин, що регулюються, суб'єктивні права і покладають на них юридичні обов'язки;

— *норми моралі* — правила поведінки, що ґрунтуються на існуючих у суспільстві уявленнях про справедливість, добро, честь, совість, гідність та забезпечені силою громадської думки;

— *норми-звичаї* — правила поведінки, що склалися історично і виконуються в силу звички (традиції, етикет);

— *норми релігії* — правила поведінки, встановлені різними віросповіданнями й обов'язкові для віруючих;

— *корпоративні норми* — правила поведінки, вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями), які підтримуються владою громадських об'єднань.

У системі соціальних норм найбільш значущими, універсальними є норми права і норми моралі. Вони взаємодіють у процесі соціального регулювання, їх вимоги здебільшого збігаються: що забороняє або дозволяє право, те саме засуджує або заохочує мораль (наприклад, як право, так і мораль негативно оцінюють дії, що посягають на життя і свободу людини, принижують її гідність).

Водночас норми права і норми моралі мають ознаки відмінності:

1) за походженням — норми права встановлюються або визнаються державою, а моральні норми формуються у свідомості людей;

2) за формою зовнішнього виразу — норми права закріплюються у спеціальних державних актах, а норми моралі не мають письмової форми;

3) за сферою дії — норми права регулюють найбільш важливі суспільні відносини, які піддаються правовому впливу, а мораль може регулювати практично всі суспільні відносини;

4) за ступенем деталізації — норми права є деталізованими правилами поведінки, а норми моралі не містять точних правил, мають більш абстрактний характер;

5) за способом забезпечення — норми права забезпечуються примусовою силою держави, а моральні норми — силою громадського впливу (осудом чи схваленням).

3.3. Поняття і класифікація норм права

Норма права — це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, встановлене або санкціоноване державою з метою регулювання суспільних відносин і забезпечене її організаційною та примусовою діяльністю.

Норма права — особливий різновид соціальних норм. Їй притаманні такі ознаки:

1) державно-владна природа. Норма права приймається компетентними органами держави (посадовими особа-

ми), а її реалізація забезпечується державною підтримкою, в тому числі державним примусом;

2) загальнообов'язковість. Норма права має загальний і обов'язковий характер для всіх суб'єктів, які вступають у суспільні відносини, передбачені нею;

3) формальна визначеність. Норма права дістає зовнішнє мовне закріплення в статтях нормативно-правового акта, чітко встановлює вид та міру можливої, необхідної або забороненої поведінки;

4) норма права є первинним елементом системи права, яка складається з галузей та інститутів права;

5) норма права має власну структуру — гіпотезу, диспозицію, санкцію. *Гіпотеза* — частина правової норми, яка перелічує умови (обставини), за наявності чи відсутності яких починає діяти норма. *Диспозиція* — частина правової норми, у якій визначається варіант поведінки суб'єктів за наявності передбачених гіпотезою фактичних обставин. *Санкція* — частина правової норми, що вказує на несприятливі наслідки недотримання правил поведінки, встановлених диспозицією.

Норми права можна класифікувати за різними підставами. Так, залежно від функцій в правовому регулюванні розрізняють *регулятивні* (правоустановчі), які надають учасникам суспільних відносин права та покладають на них обов'язки, і *охоронні* норми права, які встановлюють міри юридичної відповідальності. Регулятивні норми поділяють на *зобов'язувальні* (вказують на необхідну поведінку), *заборонні* (закріплюють юридичні заборони) і *уповноважувальні* (містять суб'єктивні права). Заборонні і зобов'язувальні норми права за характером приписів є імперативними і не допускають ніяких відхилень. Уповноважувальні норми належать до категорії диспозитивних, які надають можливість суб'єктам обирати варіант поведінки за власним розсудом. Залежно від рівня правового регулювання виділяють матеріальні норми права (встановлюють права, обов'язки, заборони) та процесуальні (визначають порядок, процедуру реалізації і захисту прав або виконання обов'язків). Існують також спеціалізовані норми права, до яких належать: норми-дефініції (містять визначення правових категорій і понять), колізійні норми (встановлюють порядок вирішення суперечностей між юридичними нормами), норми-принципи (відображають і закріплюють принципи права) та ін.

3.4. Система права. Загальна характеристика галузей права України

Система права — це сукупність норм права, яка характеризується єдністю, внутрішньою узгодженістю і поділом (диференціацією) її на інститути та галузі права. В основі такого поділу — предмет і метод правового регулювання. *Предмет правового регулювання* — це якісно однорідні суспільні відносини, що регулюються правом. Наприклад, предметом регулювання цивільного права є майнові та особисті немайнові відносини, трудового права — трудові відносини, сімейного права — шлюбно-сімейні відносини тощо. Вирішення питання про предмет правового регулювання пов'язано зі співвідношенням держави і громадянського суспільства. У правовій державі особа в деяких сферах життя (відносини власності, сім'я, духовне життя тощо) буде свої відносини незалежно від держави, а остання обмежує свої функції правовим захистом і стимулюванням розвитку вказаних сфер життєдіяльності людини.

Метод правового регулювання — сукупність юридичних заходів і способів впливу права на суспільні відносини. Метод правового регулювання вказує на:

- а) ступінь самостійності суб'єктів, їх правове положення (рівність сторін або відносини влади-підпорядкування);
- б) підстави і порядок виникнення прав і обов'язків (із закону, договору, акту застосування норм права і т. ін.);
- в) характер санкцій (штрафні чи правопоновлювальні, компенсаційні),
- г) способи забезпечення прав (судовий чи адміністративний порядок).

У системі права використовуються два основних методи — імперативний і диспозитивний. *Імперативний* (владний) метод виходить із правового становища суб'єктів, побудованого на їх субординації, тобто підпорядкованості; точні, конкретні приписи (накази) підвладному суб'єктові; штрафні, каральні санкції. Імперативний метод характерний, наприклад, для адміністративного, кримінального, фінансового права. *Диспозитивний* метод характеризується рівноправністю сторін, можливістю суб'єктів правових відносин самостійно обирати той чи інший варіант поведінки на основі договору, майновими, правопоновлю-

вальними санкціями. Він поширений у цивільному, сімейному, трудовому праві.

Найбільшим підрозділом у системі права є *галузь права* — сукупність правових норм, які регулюють якісно однорідні суспільні відносини специфічним методом. Основними галузями права України є:

— конституційне право — сукупність правових норм, яка регулює основи суспільного і державного ладу, закріплює правовий статус особи, форму держави, порядок діяльності вищих органів державної влади і місцевого самоврядування;

— адміністративне право — сукупність правових норм, які регулюють управлінські відносини у сфері виконавчорозпорядчої діяльності органів держави (визначає систему і повноваження виконавчих органів влади та посадових осіб, поняття та види адміністративних правопорушень тощо);

— цивільне право — сукупність правових норм, які регулюють сферу особистих немайнових та майнових відносин;

— сімейне право — сукупність правових норм, які регулюють відносини в галузі шлюбу й сім'ї, а саме: умови укладення і розірвання шлюбу, особисті немайнові і майнові відносини між членами сім'ї, питання усиновлення, опіки, піклування тощо;

— трудове право — сукупність правових норм, які регулюють трудові відносини між роботодавцем і працівником, зокрема, порядок укладення і розірвання трудового договору, робочий час і час відпочинку, організацію і оплату праці та ін.;

— кримінальне право — сукупність правових норм, які визначають коло суспільно небезпечних діянь (злочинів), види покарань, підстави і принципи кримінальної відповідальності;

— фінансове право — сукупність правових норм, які регулюють відносини, що виникають у процесі фінансової та бюджетної діяльності держави, банків, інших фінансових установ (порядок формування й розподілу бюджетних коштів, оподаткування, грошового обігу та ін.);

— екологічне право — сукупність правових норм, що встановлюють засоби, форми і порядок охорони навколишнього природного середовища;

— цивільне процесуальне право — сукупність правових норм, які визначають порядок цивільного судочинства (по-

рядок розгляду справ, які виникають із цивільних, сімейних, трудових, земельних, природоохоронних правовідносин), а також діяльність господарських судів і нотаріату;

— кримінально-процесуальне право — сукупність правових норм, які регулюють порядок провадження у кримінальних справах під час дізнання, досудового слідства і розгляду справи судом.

Сукупність норм права, які регулюють певний вид (сторону) однорідних суспільних відносин, називається *інститутом права*. Розрізняють: галузеві (інститут дарування) та міжгалузеві (інститут договору); регулятивні (інститут купівлі-продажу) та охоронні (інститут деліктної відповідальності); матеріальні (інститут спадкування) та процесуальні (інститут притягнення до юридичної відповідальності) інститути права.

Декілька однорідних інститутів права, що регулюють більш вузьку групу суспільних відносин, ніж галузь права, утворюють підгалузь права (наприклад, спадкове право — підгалузь цивільного права; податкове право — підгалузь фінансового права та ін.).

Систему права можна поділяти на *публічне* і *приватне право*. Такий поділ уперше був запропонований ще в Давньому Римі. Відомий римський юрист Ульпіан публічним правом вважав усе те, що стосується інтересів держави, а приватним — те, що служить на користь (інтересам) окремої особи. В *публічному праві* (конституційне право, адміністративне, кримінальне, фінансове, міжнародне публічне право та ін.) відображуються загальнодержавні чи загальносуспільні інтереси, регулюються відносини між державною владою і громадянами; учасники цих відносин юридично нерівноправні; регулювання здійснюється централізовано, а ініціатива захисту прав належить державі. У *приватному праві* (цивільне, сімейне, господарське, міжнародне приватне право) відображуються інтереси окремих осіб, регулюються відносини громадян та їх об'єднань між собою; учасники таких відносин юридично рівноправні; регулювання здійснюється децентралізовано, ініціатива захисту прав належить зацікавленій особі.

Поняття «система права» слід відрізнити від понять «правова система» і «система законодавства».

Якщо система права — це внутрішня побудова права і її складовими елементами є інститути, підгалузі та галузі

права, то *правова система* ширша за обсягом і крім системи права містить також юридичну практику, правову політику, правову культуру; правові поняття і принципи; правові установи (правотворчі і правозастосовчі), тобто всю сукупність правових явищ, які існують у суспільстві.

Система законодавства — це зовнішня форма права, сукупність чинних нормативно-правових актів. Структура системи законодавства будується за різними критеріями. За предметом і методом законодавчого регулювання вирізняють *галузеву (горизонтальну) структуру законодавства*, складовими якої є нормативно-правовий акт, інститут законодавства, галузь законодавства. За юридичною силою нормативно-правового акта виокремлюють *ієрархічну (вертикальну) структуру законодавства*, до якої включають закони і підзаконні нормативні акти.

3.5. Джерела права

Джерела права — це форми зовнішнього вираження і закріплення норм права, надання їм юридичного, загальнообов'язкового значення. Найпоширенішими джерелами права є нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий прецедент, правовий звичай.

Нормативно-правовий акт — це офіційний письмовий документ, прийнятий уповноваженими суб'єктами правотворчості, який містить норми права. Нормативні акти поширені практично в усіх правових системах світу, що зумовлено такими їх рисами: а) вони приймаються тільки уповноваженими суб'єктами правотворчості; б) найбільш чітко й однаково формулюють зміст правових норм; в) мають обов'язкову письмову форму, офіційні видання, що забезпечують швидке доведення їх до відома адресатів; г) приймаються з додержанням встановленої законом процедури і форми; д) оперативно реагують на зміни і потреби соціальної практики; е) підлягають систематизації (упорядкуванню). Нормативні акти завжди мають правотворче призначення, передбачають неконкретність адресатів (адресовані невизначеному колу суб'єктів), діють тривалий або невизначений час і не вичерпуються фактами їх застосування.

Нормативні акти розрізняють:

1) за юридичною силою — закони — акти вищої юридичної сили та підзаконні акти — акти, засновані на законах і які їм не суперечать;

2) за суб'єктами прийняття — нормативні акти, прийняті народом (шляхом референдуму), главою держави, органами законодавчої, виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та ін.;

3) за обсягом і характером дії — акти загальної дії, які охоплюють усю сукупність відносин певного виду на даній території; акти спеціальної (обмеженої) дії, які поширюються на частину території або на певне коло осіб; акти виняткової (надзвичайної) дії, регулятивні можливості яких реалізуються за наявності виняткових обставин (воєнні дії, стихійне лихо тощо);

4) за зовнішньою формою вираження — закони, укази, постанови, рішення, розпорядження, накази та ін.

Нормативно-правовий договір — це двостороння або багатостороння угода, яка містить норми права. Нормативні договори є документами, які закріплюють волевиявлення сторін щодо їх прав і обов'язків, встановлюють порядок їх реалізації, взаємну відповідальність за невиконання або неналежне виконання прийнятих на себе зобов'язань. Нормативні договори поширені в міжнародному праві (міжнародний договір — угода між державами та іншими суб'єктами міжнародного права з питань, що мають для них спільний інтерес, яка регулює їх відносини шляхом утворення взаємних прав і обов'язків); у конституційному праві (наприклад, федеративний договір між суб'єктами федерації, який розмежовує повноваження між федеральними органами влади і органами влади суб'єктів федерації); у трудовому праві (колективний трудовий договір, який укладають між собою профспілковий комітет від імені трудового колективу і власник підприємства або уповноважена ним особа). Нормативний договір — це швидкий, зручний і простий засіб регулювання, який дає змогу враховувати взаємні інтереси суб'єктів правових відносин і забезпечувати відносно безконфліктне існування громадянського суспільства.

Правовий звичай — це визнане державою правило поведінки, яке склалося внаслідок його фактичного одностороннього застосування протягом тривалого часу. Правовим звичай стає тоді, коли він одержує санкцію (офіційне

схвалення) держави. Санкціонування звичаю відбувається двома основними шляхами: 1) шляхом визнання його судовою, господарською, адміністративною практикою і використання як основи судового рішення; 2) шляхом відсилання до нього в нормі закону. Правові звичаї — це неписані правила поведінки, які мають безперервний та однаковий характер додержання і можуть застосовуватися як на рівні окремих соціальних груп (локальні звичаї), так і на рівні всього суспільства (загальні звичаї). Правові звичаї консервативні за своєю природою, закріплюють результати тривалої громадської практики і можуть відображати як загальні моральні, духовні цінності народу, так і деякі передсуди.

Правовий прецедент — це таке рішення судових або інших державних органів з конкретної юридичної справи, яке надалі стає загальнообов'язковим правилом при вирішенні всіх аналогічних справ. Прецедент з'являється тоді, коли є потреба в юридичній кваліфікації конкретних обставин або мають місце прогалини у правовому регулюванні, а за судом чи іншим державним органом визнається право офіційного формулювання правових норм. Таким правом наділені вищі судові інстанції. Прецедент характеризується казуїстичністю (формується на основі вирішення окремих казусів); множинністю (великим обсягом прецедентного права); неузгодженістю і неупорядкованістю. Водночас це децентралізований засіб правового регулювання, здатний урахувати особливості конкретної ситуації.

3.6. Закони і підзаконні нормативно-правові акти

Нормативно-правові акти за юридичною силою поділяються на закони і підзаконні акти. *Юридична сила* — це властивість нормативно-правових актів, яка визначає їх співвідношення за змістом з іншими нормативними актами і залежить від компетенції правотворчого органу та його місця в механізмі держави.

Закон — це нормативно-правовий акт вищої юридичної сили, який приймається в особливому порядку вищим представницьким органом держави або безпосередньо народом, який визначає відправні засади правового регулювання суспільних відносин.

Ознаки закону

1. Закон має вищу юридичну силу, тобто верховенство в системі нормативно-правових актів. Вища юридична сила закону означає, що всі інші нормативні акти приймаються на основі й на виконання закону, не можуть суперечити йому і тому є підзаконними; закон змінюється чи скасовується тільки іншим законом.

2. Закон приймається вищим представницьким органом держави (парламентом) або безпосередньо народом (шляхом референдуму). В Україні прийняття законів є виключною компетенцією Верховної Ради України. Народ здійснює законодавчі повноваження через всеукраїнський референдум.

3. Закон містить первинні юридичні норми, є базою поточної правотворчості.

4. Закон регулює найбільш соціально значущі, типові, сталі суспільні відносини в економічній, політичній, соціальній, культурній, екологічній і міжнародній сферах (наприклад, права, свободи, обов'язки людини і громадянина, правовий режим власності, територіальний устрій, діяльність органів законодавчої, виконавчої, судової влади і органів місцевого самоврядування, підстави юридичної відповідальності тощо).

5. Закон приймається в особливому порядку. Порядок прийняття законів в Україні регулюється Конституцією України і Регламентом Верховної Ради України. Законодавча процедура включає:

а) законодавчу ініціативу — звернення суб'єктів, визначених Конституцією України, до Верховної Ради України стосовно прийняття нового закону або зміни чинного законодавства; право законодавчої ініціативи згідно зі ст. 93 Конституції України мають Президент України, народні депутати України, Кабінет Міністрів України; Національний банк України;

б) підготовку проекту закону до розгляду його Верховною Радою України;

в) розгляд і обговорення проекту закону Верховною Радою України. Законопроекти розглядаються на пленарних засіданнях Верховної Ради України, як правило, в першому, другому, третьому читаннях. За результатами розгляду і обговорення приймаються такі рішення: повернути проект закону для доопрацювання з визначенням головних

зауважень і строку доопрацювання; надіслати проекти закону на додаткову експертизу; відхилити проект закону із зазначенням причин відхилення; схвалити текст закону в цілому і винести його на всенародний референдум; прийняти закон та визначити порядок надання йому чинності;

г) прийняття закону Верховною Радою України. Закони приймаються в цілому або постатейно за результатами другого і третього читання на відкритому пленарному засіданні шляхом голосування простою або кваліфікованою більшістю голосів народних депутатів України залежно від характеру закону. Прийнятий Верховною Радою закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президенту України.

Президент підписує закон протягом 15 днів після його отримання та офіційно оприлюднює його або в цей же строк повертає його до Верховної Ради зі своїми вмотивованими пропозиціями для повторного розгляду (застосовує право вето). Якщо при повторному розгляді закон буде прийнятий не менш як 2/3 конституційного складу Верховної Ради, Президент зобов'язаний підписати його протягом 10 днів;

д) опублікування закону і введення його в дію. Одночасно з прийняттям закону Верховна Рада вирішує питання щодо умов його введення в дію, тобто визначення строку і порядку набрання ним чинності. За загальним правилом закон набирає чинності через 10 днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування. Закон оприлюднюється державною мовою в офіційних друкованих виданнях: газетах «Голос України» і «Урядовий кур'єр», Офіційному віснику України, Відомостях Верховної Ради України, Офіційному віснику Президента України.

Основним Законом є Конституція держави, яка має найвищу юридичну силу і втілює принцип верховенства права. Залежно від способу вираження конституції бувають писаними і неписаними. Писана конституція може складатися як з одного, так і з кількох окремих документів, прийнятих в різний час і офіційно проголошених основними законами держави. Так, Конституція Швеції складається з акта «Форма правління», акта про престолонаслідування і акта про свободу друку. Неписаною конституцією називають сукупність несистематизованих законів, судових прецедентів і звичаїв, які фактично закріплюють певний державний лад

у країні, але формально не проголошені її основним законом. Неписані конституції мають Велика Британія, Нова Зеландія, Ізраїль.

Конституція — це акт установчого характеру, який закріплює засади функціонування громадянського суспільства і держави, основи правової системи, правового статусу громадян, державно-територіального устрою, організації органів державної влади і місцевого самоврядування. Конституція — акт виключної властивості, вона ґрунтується на загальнолюдських цінностях, є гарантом демократії, свободи, справедливості. Це стабільний правовий акт тривалої і постійної чинності. Конституція є юридичною базою рещти законів, усі нормативно-правові акти повинні прийматися на основі Конституції і відповідати їй приписам. Норми Конституції є нормами прямої дії. Державні органи, посадові особи і громадяни при розв'язанні правових спорів і конкретних юридичних справ можуть посилатися на норми Конституції. Охорона Конституції забезпечується Конституційним Судом.

Закони за юридичною силою і порядком прийняття поділяються на конституційні і звичайні. *Конституційний закон* вносить зміни та доповнення до Конституції і приймається 2/3 від конституційного складу представницького органу. *Звичайний закон* встановлює відправні засади правового регулювання в певній сфері суспільних відносин і приймається більшістю (1/2) від конституційного складу парламенту.

За ступенем впорядкованості розрізняють *кодифіковані закони*, у яких узагальнюються і систематизуються норми права, що регулюють певну групу суспільних відносин (приймаються у формі кодексів, Основ законодавства) і *поточні закони* — несистематизовані законодавчі акти, прийняті парламентом з окремих питань.

За колом осіб існують *закони загальної дії* — поширюються на всіх суб'єктів права незалежно від їх статусу; *закони спеціальної дії* — адресовані чітко окресленому колу суб'єктів, які мають особливий статус; *закони виняткової дії* — встановлюють винятки з загальних правил щодо обмеженого кола суб'єктів.

За часом дії закони бувають: *постійні* — діють тривалий, невизначений у часі строк; *тимчасові* розраховані на визначений у часі термін дії.

Особливим видом законів є *надзвичайні закони* — акти, які приймаються за надзвичайних обставин і можуть призупиняти дію чинних у відповідній сфері нормативних актів.

Усі інші нормативно-правові акти приймаються на основі і на виконання законів і не повинні їм суперечити. Такі акти називають підзаконними. Сфера дії та юридична сила підзаконних актів залежать від компетенції правотворчого органу і його місця в державному апараті.

Найважливішими підзаконними нормативними актами в Україні за суб'єктами їх прийняття є:

- нормативні укази Президента України;
- постанови Кабінету Міністрів України;
- накази міністрів та керівників інших центральних органів виконавчої влади;
- розпорядження голів місцевих державних адміністрацій;
- рішення органів місцевого самоврядування та їх виконавчих комітетів;
- локальні нормативні акти (статути, положення, правила внутрішнього трудового розпорядку тощо), які діють у межах конкретного підприємства, організації, установи.

Нормативно-правові акти систематизуються.

Систематизація — це упорядкування чинних нормативних актів, приведення юридичних норм в єдину узгоджену систему з метою усунення суперечностей між ними, забезпечення доступності законодавства для всіх суб'єктів права.

Основними формами систематизації є кодифікація та інкорпорація.

Кодифікація — це упорядкування юридичних норм у процесі правотворчості на основі суттєвого перероблення їх змісту, наслідком якого є створення логічно і юридично цілісного, внутрішньо узгодженого нового кодифікованого акта (кодекс, статут, положення та ін.), що регулює певну групу суспільних відносин. Розрізняють загальну (прийняття кодифікаційних актів з усіх основних галузей законодавства), галузеву (охоплює законодавство тієї чи іншої галузі права — Цивільний, Кримінальний кодекси тощо) і спеціальну (включає акти певного інституту, підгалузі чи однорідного комплексу законодавства — Митний, Лісовий кодекси тощо) кодифікацію.

Інкорпорація — це зовнішнє упорядкування нормативних актів без зміни їх змісту, наслідком якого є збірники або зібрання, у яких нормативні акти розташовані залежно від дати їх прийняття (хронологічна інкорпорація) або за предметною ознакою (тематична інкорпорація). Інкорпорація може бути офіційною, тобто здійснюватися від імені компетентних правотворчих органів держави, або неофіційною, яка проводиться видавництвами, науковими установами, навчальними закладами, окремими спеціалістами за власною ініціативою, без спеціального доручення правотворчого суб'єкта. У першому випадку збірники нормативних актів є офіційною формою їх оприлюднення, на них можна посилатися при вирішенні юридичних справ (наприклад, Офіційний вісник України), у другому — вони мають тільки довідково-інформаційний характер.

3.7. Правосвідомість і правова культура

Правосвідомість — це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, емоцій, що виражають ставлення людей до права і державно-правових явищ.

Правосвідомість характеризується такими рисами:

- вона є різновидом суспільної свідомості;
- суб'єктами (носіями) правосвідомості виступають індивіди, колективи, суспільство в цілому;
- об'єктом правосвідомості є чинне право, а також правові явища, що існували в минулому або суспільні відносини, які потребують правового регулювання;
- правосвідомість існує у відповідних формах — внутрішніх (інтелектуальні, емоційні, вольові) і зовнішніх (теорії, концепції, документи);
- правосвідомість орієнтує суб'єктів права в соціально-правових ситуаціях («внутрішній» механізм регулювання поведінки людей).

Структура правосвідомості

1. *Правова ідеологія* — сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які в систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність. Для правової ідеології

характерне цілеспрямоване наукове, у тому числі філософське, осмислення права не лише на рівні окремих проявів, а як цілісного явища, яке має свою власну цінність. Прикладом правової ідеології є різні теорії, концепції права (природно-правова, позитивістська, соціологічна та ін.).

2. *Правова психологія* — сукупність настроїв, почуттів, емоцій, переживань з приводу права та окремих правових явищ. Правова психологія виражає емоційне ставлення до права, вона стихійна, несистематизована, пов'язана з активністю людей чуттєво відображати правове середовище, емоційно реагувати на правові явища. Проявами правової психології є, наприклад, відчуття справедливості, повага до прав і свобод людини або, навпаки, байдужість до беззаконня, страх перед відповідальністю.

Правосвідомість виконує певні функції:

1. Гносеологічну (пізнавальну) — накопичення знань про право і практику його реалізації, подальше осмислення правових явищ і всієї правової дійсності.

2. Оцінну — оцінка правової поведінки (діяльності) людей, правових норм, юридичних документів, права в цілому. Оцінки можуть бути позитивними і негативними, мати конструктивний або деструктивний характер.

3. Регулятивну — здійснюється через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, які є специфічним регулятором поведінки людей.

За суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяється на:

— індивідуальну — сукупність правових поглядів, настроїв, почуттів, переконань конкретного індивіда;

— групову — відображає ставлення до права різних соціальних груп (політичних партій, громадських організацій, трудових колективів і т. ін.) та верств населення (пенсіонерів, молоді та ін.);

— суспільну — виражає ставлення до права всього суспільства (населення країни, окремого регіону, певного етносу).

За рівнем відображення правової дійсності вирізняють:

— професійну правосвідомість — притаманна юристам-професіоналам, формується внаслідок отримання спеціальної професійної (юридичної) підготовки, а також під час роботи в юридичній сфері;

— наукову правосвідомість — носіями її є науковці, викладачі вищих навчальних закладів юридичного профілю, які теоретично розробляють загальні чи галузеві правові проблеми;

— побутову правосвідомість — формується на основі повсякденного досвіду людей у сфері правового регулювання і значною мірою залежить від набутої правової освіти; має емоційний, поверховий характер; в її структурі домінує права психологія.

Під правовою культурою розуміють якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи.

Правова культура залежить від рівня розвитку правосвідомості; ступеня досконалості законодавства; режиму правозаконності; стану гарантованості прав людини; якості роботи судових і правоохоронних органів; культури спілкування влади і населення; ролі юридичної науки і освіти, престижу юридичної професії.

Правову культуру особи становлять такі елементи:

1. Знання права і розуміння його принципів, здатність особи тлумачити зміст норм права, визначати мету видання певного нормативно-правового акта, сферу його дії (інтелектуальний елемент).

2. Ставлення до права, усвідомлення його необхідності та соціальної корисності, установка на повсякденну правомірну поведінку і звичка вчиняти свої дії відповідно до приписів правових норм (емоційно-психологічний елемент).

3. Вміння використовувати у практичній діяльності правові знання, реалізовувати свої суб'єктивні права, виконувати юридичні обов'язки, використовувати вітчизняні та міжнародні механізми захисту порушених прав (поведінковий елемент).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Сформулюйте поняття права і охарактеризуйте його ознаки і функції.

2. Дайте поняття та наведіть класифікацію норм права.

3. Назвіть складові елементи системи права і системи законодавства.